

ДОКІЯ ТУМЕННА

ДІТТИ
ЧУМАЦЬКОГО
ШЛЯХУ

РОМАН

СБ.

ДОКІЯ ГУМЕННА

ДІТИ ЧУМАЦЬКОГО ШЛЯХУ

РОМАН
У 4 КНИГАХ

Сол. Іван-Березовський

В-ВО «УКРАЇНСЬКА ТРИБУНА»

МЮНХЕН 1948

Авторські права застережено

**Обкладинка
Євген Блакитний**

**Authorized by Headquarters European Command Civil Affairs
Division APO 757, A. G. 383. 7 GEC-AGO, from July 1947
Responsible editor and printer: Wasyl Pasieczniak
Druck: R. Oldenbourg, Graphische Betriebe G. m. b. H., München**

К Н И Г А П Е Р Ш А

У ЗАПАШНИХ
ПОЛЯХ

1. ЧЕРЕВИК

I.

Кожен красвид має свою принаду, свій чар.

Цей куточок не схожий ні на Полтавщину з її м'якохвилястими обрисами, ні на рівні степи Таврії, де нема за що й оку зачепитися, ні на прорізані ярами глибокі придніпрові балки, ні на поліське лісове царство, — ні на що, чим красна Україна.

А хіба Дрижипільщина не красна своїми лісками-перелісками, своїми полями та овидами-красвидами, хуторами, розкиданими по неглибоких балочках?

Ось навіть Дарочка, яка на своєму віку мало що бачила, й та раз-у-раз озирається. Чого б то їй озиратися? Ідуть вони, наймолодші діти великої Остащенкової сім'ї, веселим, дружним гуртом оцього сонячного, неділішнього ранку до церкви в Марійку. Тепер цієї сім'ї вже нема, нащадків деяких навіть слід загубився після розгрому цих хуторів. Але той сонячний, неділішний ранок був ще в ХІХ-му столітті і всі вони, — Дарочка, сестра її Наталка, брати Маніло та Никодим, — всі вони були юнаки, налиті соками щастя, здоров'я, молодих надій, як пахучого польового зілля.

Дарочка серед них наймолодша, — мизинчик, мазунка в Остащенковій сім'ї. Їй нема ще сповна чотирнадцять років. Вона йде-йде — та й озирнеться назад. Що вона там бачить? Нічого не відповідає, мовчить.

Вона не може висловити словами того, що бачить. Таке, що й усі, але ніхто крім неї не помічає, не бере до серця. Красу.

Спочатку вона озирається, щоб помилуватися, як тріпочеться-тремтить лист на сокорині. Дві сокорини стоять при шляху, двоє сторожів при вході. Хто хоче зайти на хутір, має змогу спинитися тут і подумати, бо від

сокорин ще довгі гони до садка. В тому садку, мов у кожусі, закутана самотня хутірська оселя Осташенків.

Коли не видно стало гри сріблястого листу, Дарочка вже озирається, щоб подивитися, як відпливає в невідомі обрії їх хутір, як зливаються із невеличкою цяточкою садка осокори. Для когось іншого то може й невеличка плямка на небосхилі, але для Дарочки, — світ, повний невичерпного значення й змісту.

Мимохідь зірвати листка з грецького оріха, розтерти в руках — як пахне! Понишпорити межі кущами за порічками та агрусом у старім садку. Ідучи до пшениці, полазити на рову за суницями, великими й солодкими, з ніжним смаком. Пригнути гнучку довгу гілку молодой вишні, вкинути в рот кілька найстиглиших ягід. Вилізти на черешню над вечір по сіро-виглянцованому стовбурі з навмисне виточеними для таких пострибунчиків, як Дарочка, сучками.

Цим не кінчаються Дароччині володіння. З саду треба козиним скоком вистрибнути на вузьку стежку, що починається зразу за клунею. Вона біжить униз між густими стінами конопель вище людського зросту. Продертись повз міцний і дурманний конопляний дух і збігти в балку. Між лозою й травою, захована серед поважних і завжди засмучених верб, протікає кришталева хвоста.

Тут починався для Дарочки зовнішній світ, тут починалося її трудове життя. Ще з сімох років пасе тут Дарочка товар і вся ця балка вигинчаста, із стежками до якихось інших хуторів, — виходжена, витупана Дароччиними ноженнями. Кожен вигин, кожен горбок і кожну ямку, кротовину знає вона тут.

От скільки то всього відчувається Дарочці, коли вона дивиться на прикляклу до небосхилу цяточку. Хай собі посміхується з неї за це Никодим, він завжди знайде з чого посміятися, — але хіба воно кого дошкуляє?

II.

Наталка з Манілом ішли вперед і ніг під собою не чули, так заговорилися. Маніло й Наталка товаришують. Маніло ж у сім'ї великий розумій! Він ходить до школи в Дрижиполе і гляди ще доучиться до поштового чиновника. А Наталка

до школи не ходить, бо то дівчатам ні до чого. То Наталка спокою не дає Манілові, — розкажи та й розкажи! Маніло мусить усю науку їй переказувати. Оце саме Наталка засвоює велике відкриття: не сонце ходить круг землі, а земля обертається кругом великого світила.

— Я тебе навчу, Дарочко, — говорить тимчасом Никодим найменшій сестрі. — Так у тебе в'язи зболять. А ти приший собі очі ззаду. І в Марійці будеш, і надивишся...

— Та й як це — пришити ззаду? — серйозно перепитує Дарочка, довірливо дивлячись на брата.

— А так: візьми голочку й ниточку... — ще серйозніше каже Никодим.

— Та й яку голочку й ниточку? — допитується Дарочка.

— А мальовану!..

Цей Никодим що не скаже, то півтора людського! Не хочеш, то будеш сміятися.

Якось зимою не було чого робити йому, вималював на картонці від стінного календаря квітку, ще й написав великими літерами:

»Гарна квітка, бий його коцюба!!!«

І всі, старші й менші, кихкотіли з цієї »коцюби«, аж мати розсердилися.

— Чого гзитеся? Бодай ви в чуді сміялися!

Строгі були мати. Враз затихли всі.

От уже й Марійка близько. Тут перед коловоротом під кам'яним хрестом, вони, звичайно, сідають рядком і взуваються. Бо то панські діти взуваються для того, щоб уберегти делікатні ноженята від грудок. А мужицькі глядять свого взуття більше, ніж свійську підошву. Ногам нічого не зробиться, як пройдеш яких п'ять верстов. А за черевики треба гроші витріщати, та ще й як тих ніг аж дванадцяттеро пар... Настарчиш?..

То так батьки казали. А діти трохи інакше міркували. Краще босоніж перебігти тих кілька верст, а вже в село увійти в повнім блиску, — в новеньких, виглянцованих черевиках. Певно, що новеньких, їх же більше носили при собі, ніж на собі.

— Та й гарні ж наші дівчата, бий його коцюба! — не витримав Никодим, окидаючи веселим оком сестер.

А гарні! Особливо Дарочка. Дівча воно тонке, як патик, струнке. Личко довгасте, тонковиде, з ніжним рум'янцем крізь смагляву церу. Карі очі — наївні, правдиві, запит-

ливі. Дві чорні коси спускаються аж до колін. А як окрутити їх біля голови над широким чолом, то так і проситься бажання порівняти її з квіткою. Росте між усяким зіллям степовим квітка-волошка, дивиться на Божий світ своїми задумано-наївними очима й не знає, яка вона гарна.

І Наталка на неї схожа — зразу впізнаєш, що сестра. Але трошки ширше очі поставлені, трошки ширший овал лица, трошки... і та, й не та, — якась простіша, не квітка, а міцна, замашенька дівчина на виданні, з доброю по-смішкою і шорсткою робочою рукою. Робітниця в хаті!

Дарочка й Наталка зодягнені точнісінько одна, як друга. Широко облямовані унизу оксамитом рипсові катанки, сорочки з вишиваними поликами й подолами, зелені спідниці з широкою оксамитовою лиштвою. А ще — червоні справжні коралі і коси довкола голови, кибалкою увінчані.

І ще третя, їх товаришка марієцька, Мар'янка Ференцева, теж так само повинна бути зодягнена. І ще четверта, Служайвна Яринка, що на хуторах за Троянами живе, казала — конче так само зодягнеться.

— Це як вистрояться наші дівчата під церквою, — всі люди на них зглядатимуться, — каже Маніло.

— А я ламаю собі голову, чого вони тієї неділі ждуть не діждуться. Думав, може й справді Богу молитися, — просторікує Никодим.

В неділю до церкви — було то велике свято й радість хутірським та сільським дівчатам. З ранньої весни по глибоку осінь гарували вони в темній та чорній роботі на полі та в городі. Тим то ці неділішні виходи до церкви були справді великою розвагою та подією. Ніяка втома у найгарячіші жнива не перешкодить дівчині хоч раз на тиждень похизуватися своєю вродою та убранням на людях. А тоді цілий тиждень цими спогадами жити.

Попередньої неділі товаришки змовлялися одягнутися в усе однакове, щоб навіть і стрічки були одного кольору, й коси однаково зачесані. Щоб, як доходитимуть до церкви, всі відразу звернули на них очі та питали одне в одного:

— Котра ж це Осташенкова, а котра Мар'янка?

— Та їх аж дві, не розбереш!

— І то видумають!

Змовлялися ще й так: у наступну неділю підуть не до Марійки, а до Розумниці, на третю — аж до Сабадаша.

III.

— А де ж мій другий черевик? — скричала Дарочка, як уже сіли під хрестом і почали взуватися. — Мабуть, у тебе, Наталю?

— Хіба ж ти мені давала? Никодим ніс!

Справді, Никодим ніс. Так, як то він завжди носить: настромить черевики за вушка на кийка, кийка на плечі й чимчикує собі, просторікує. Але ніс, то ніс — де ж це ще один черевик?

Обдивилися кругом себе, Никодим навіть помацав кишени. Що за оказія? Що за лиха година?

Нема одного черевика, лівого. От тобі й пішли до церкви!

— Він десь по дорозі впав, я ось вернусь і зараз знайду його, — каже винуватим голосом Никодим, вже зовсім без смішків.

Дарочка аж умліває з розпачу. Така вразлива.

— Ой, Боже ж мій, Боже мій, що мені тепер мама скажуть?

— Ти не бійся, Даруню, мама й знати не будуть. Вертайся зараз із Никодимом, та добре дивіться — він десь лежить на дорозі, — умовляла її Наталка, сама мало не плачучи.

Розділилися. Двоє пішли вперед, двоє вернулися. Але настрої безжурного ранку впав у пил посеред дороги.

IV.

У Марійці біля Ференцевої хати в садку Маніло побачив під яблунею Данька й Меркурія Сарголу, що з Троянових хуторів.

Данько, Мар'янчин брат, був вірний товариш Манілів, а Меркурій заглядав сюди більш через Мар'янку. Вони також мали йти до церкви, було ще рано.

Мар'янка помогала матері ліпити вареники з сиром, як вступила Наталка. Найстарша дівка в хаті, вона вже була вбрана — точнісінько, як Наталка. Такі ж черевики були й у Наталки, такі ж самі були б і на Дарочці.

Як почула Мар'янка, що скоїлося, аж у жар її вкинуло. Черевика згубити! А хто ж то такий спритний? Отой Никодим? От іще! Високий до неба, а дурний, як не треба!

Як же це вої тепер без Дарочки будуть? Ще може й Яринка Слухаївна не приїде?

— Чому Яринка не приїде? — почув її останні слова Данько, що ввійшов разом із приятелями із садка до хати.

— Глухий не дочує, то видумає! — відтяла Мар'янка. — Он Дарочка черевика відбігла!

— Відбігла? — перепитав своїм басом Меркурій, мацаючи любовно свого стриженого їжачка. — А голови вона, часом, не відбігла? — І подивився на всіх розсміяними очима, хоч не сміявся наче.

Цей Меркурій не дуже то був добросердний. Всі, як один, бідалися тою пригодою Дароччиною, а він байдужісінько мовчав. Данько навіть закинув був:

— А знаєте що? Замість до церкви, — ходім-но й ми шукати...

— Та ні, мабуть, ми тут отягаємося, а Дарочка з Никодимом вже давно біля церкви, — заперечила Мар'янка, якій так хотілося, щоб не розладналося очікуване цілий тиждень свято.

— Хто хоче, то нехай іде... Не мав роботи... — прогук своїм густим басом Меркурій. Неслухняна посмішка таки вибилася крізь непорушну байдужність.

Він був перший бас на крилосі.

V.

Дарочка з Никодимом сиділи за садком на рову й чекали. Никодим, — тихий і винуватий, — ні в сих, ні в тих, заглядав за суніцями і клав їх на пелену Дарочці. А Дарочка невтішно плакала. Нема черевика! Боса тепер!

І сказати не можна в хаті.

Тато почнуть зараз пригадувати, як то вони замолоду жодних черевик і ввічі не бачили, в постолах ходили... У двадцять років в самій сорочці ходили, штанів не було. А тепер вам дай готове, та крамне, та й того не вміє шанувати...

Мама такі, що ще й наб'ють. Тато тільки поговорять, а мама круті в них.

Так, наче вона це навмисне зробила!..

— Ходімо, ще раз обшукаємо. Може ми кепсько дивилися? — підіймає свою похнюплену голову Дарочка...

— Ну, ходімо, — покірно відказує Никодим.

І вони, вже которий раз, знову виходять на шлях, знову пантрують очима, скільки око сягне. Але черевик чудом зник, щез. Ніхто не йшов, крім них, цим відлюдним шляхом — і щез!

— А що я мамі скажу? — в сотий раз питалася Дарочка.

— Зажди, он здається наші вже йдуть. Може вони знайшли?

Одні й другі намагалися на відстані вгадати, чи ті з черевиком, чи ні? Хотіли вичитати щось утішне. Де там, не видно, щоб було щось утішне! Вони й до церкви сьогодні не заходили, як побачили, що Дарочки нема.

Тепер — як повинитися перед старшими? На Осташенковому хуторі купівля нових черевик була величезною подією, вона траплялася на кілька років раз. Там копійка була он як дорога.

Ніхто з цих дорослих, чистих серцем, дітей, і гадки не мав, щоб якимось вибредатися, напустити туману. Цього не було на Осташенковому хуторі зроду. Тут не вмiли ні брехати, ні хитрувати, — такий уже рід був нелукавий. Не візьме, де не поклав. Не прибавить у розмові, не відбавить. Не приличкує. Потреба в щирій правді, — то була невід'ємна частина Осташенкової вдачі.

Проте, як на те йшлося, — не судилося ні в цю, ні в наступну неділю татові й мамі дізнатися про невідшкодовану втрату.

Молодь не знала, що в господі гості. Приїхала найстарша сестра, Донька, з Побійної довідатися до батьків. Донька, а власне, Єлисавета (невідомо, чого її перехрестили на Доньку), що була там замужем от уже другий рік, не втерпіла та й довідалась додому.

Вже й індик був зарізаний, як на Великдень, вже в хаті був дим коромислом, як поприходили із церкви діти, — де там було про черевки думати? Дарочка кілька разів поривалася, щоб матері повинитися, — несила ж таїтися! — як мати її перебивала:

— Побіжи в лях, з глечика сметани збери!

— Поскоч у садок, вишень нарви, — Доньці додому...

— Подивись, чи там свіженького сінця кинуту коням...

Тимчасом, нашвидкуруч смажилася яєшня, — самі ніколи цього не їли, все на ярмарок до Дрижиполя везли.

Так за гістьми не вдалося правди сказати. Ну, а в бу-

день на хуторі не до святкових черевиків. Скінчилася неділя й знов цілий тиждень невсипущої, тяжкої, непереробленої роботи. В неї втягався весь хутір, від найстаршого до найменшого.

VI.

Саме починалися жнива, час, коли сплять яких дві-три години на добу. На Осташенковому хуторі наймитів ніколи не водилося, своєї голоти було досить.

Все різноманітне господарство, в якому мало що докупувалося, провадилося своїми, ненайманими руками, а для цього треба було гарувати від світання до смеркання. Город, поле садок, худоба, коноплі, птиця, вівці, — Господи, чи є край цій роботі?

Дарочці, як найменшій, діставалася найлегша робота. Дарочку любили всі й жалували. Обід зварити, хліб спекти, свиням дати, тричі на день корову подоїти, — все, що біля хати випадає, — це ж виграшка, спочинок проти тієї каторжної роботи в полі, на стерні, під палючим сонцем.

І як Дарочка не огиналася, однаково, це її не минало.

— Та я б радніша в степу, мені спека не страшна, — просилася вона.

— І куди отакому патикові братися до серпа? Хіба ж видоласш ти... цілий день на сонці?

— Видолаю!

— Дві копії нажнеш і зв'яжеш?

— Нажну і зв'яжу! Аби тільки не оця хатня крутанина...

Бо в хаті звиваєшся цілий день, як муха в окропі, — і позначки нема, що щось робилося.

— Ось диви, як руки порепалися, — показувала Наталка свої зашкаралублі руки, грубі від серпа й цурки. — А спідниці до цих снопів десь треба залізної...

— Ну, Дарунько, як так уже тобі припекло, то ставай з нами перевесла крутити, — каже тато. — Узавтра мати вдома зістанеться, хай спочине...

Перевесел треба накрутити стільки, щоб усім жінцям узавтра на весь день вистачило. Вили їх до місяця. І справді, тонкі, ніжні рученята Дароччині зашкарубли, набрякли, зранилися, а сама вона впала під ранок там, де стояла, кулака під голову та й заснула солодким сном.

А вдосвіта до схід сонця, — ну, за яких може годин дві, — вже тато будять:

— А нумо, вставайте, поки роса... День не стоїть, зимою виспитеся.

Вдень буде сипатися пшениця, бо нестерпна спека й суша стоїть уже відколи.

Зрештою, прийшлося ту пшеницю до місяця жати. Чи ж до Дароччиних черевиків за такої напруженої жнив'яної гарячки?

VII.

Другої неділі, як зговорилися, — ніхто до церкви не йде. Никодим відмовляється, що втомився, хоче виспатися. Наталка ж таки справді заспала, аж сонце крізь продерту стріху в клуні вдарило золотом їй у вічі. Маніло чогось пішов до Дрижиполя. Старші десь порозходилися. Хібащо, тато пішов до церкви сам.

Прокидається Наталка, — нікого вже нема в клуні, одна Дарочка сидить, примірює її черевики та рюмсає.

Жаль так стало Наталці — розпадається, сердешна дитина, а чим ти їй допоможеш? Якби мала за що, то купила б, та ба... Зроду не мала Наталка грошей.

— Ну, не будь така дурненька, Дарочко, я сама сьогодні все розповім мамі, вони не будуть нічого казати. Хіба ж можна так усе до серця брати?

От уже ця Дарочка! Така вразлива! Така недоторкана! Чи що вколе, чи вшкрябне, то інше за мить і забуло. А Дарочка довго-довго переживає, пам'ятає — і забути не може. Все до серця бере.

І в кого воно таке тендітне вдалося? Таке діткливе? Як паненя.

— Еге, добре тобі казати! — Дарочка сиділа, обнявши коліна, й сумно дивилася на Наталчині черевики. — Нема в що взутися, мама не знають... Як я їм скажу?

І як на те, за столом при обіді такий веселий гармидер зчинився. Тато сьогодні дуже говорущі. Десь чарку випили. А як тато веселі, то дітям тільки подай Боже. Не сміли самі й рота розтулити, як старші мовчать, але тепер, що гляне одне на одного, то й регочуть. Забували, що з татом та з мамою за панібрата не годиться...

Коли ж самі тато забули. Вони розповідали, що чули-бачили в церкві.

— А оте Сарголове дурило, як завело апостола читати, то мов із кадоба.

Сарголове дурило! Ха-ха-ха! Цей пихатий Муркур із їжачком на голові! Тепер уже за ним навіки зостанеться прізвисько »Сарголове дурило«. О, прізвиська на Остащенковому хуторі ніхто не обмине, як своєї долі. Навіть рудий, кудлатий пес Віська зветься в них Гуйджасало, — бо обзивається на це кумедне слово.

— А що ж, хіба не дурило? — перепитує батько й обводить усіх очима. — Куди йому ще лізти до апостола? Оце в четвер на ярмарку в Дрижиполі зустрівся я із старим Яринеем, чарку випивали. Що вже нарікав він на Муркура! Ледащо, чуєте, росте, та й годі. Йому, каже, не про хазяйство дбати, а циганом бути. Скрипочку в руки, та й тирликає... А що коні голодні, що воли не напосні — йому за всі голови... І отаке дурило лізе ще й апостола читати.

— Чула я, що старий Саргола вже не одну скрипку на голові йому побив — обзивається від печі мама. — Ану, гляньте-но там у вікно, на кого це Гуйджасало так бреше? Либонь, когось Бог несе.

І що ж! Промайнула під вікном тінь і до хати входить... Сарголове дурило. Чи то пак, Меркурій... Про вовка помовка...

Меркурій скидає кашкета, ніяково ворушить свого їжачка й каже густим басом, — мов із кадовба:

— Доброго здоров'я, ївши... З неділею будьте здорові!

Всі за столом так і хлихонули, але батько спинив цей регіт помахом вій і так само поважно відказує:

— Спасибі, будь і ти здоров! Просимо до столу...

Меркурій ніяково мнявся. До столу він не сів, а сів віддалік на ослоні.

— Що скажеш, синацу? — так само поважно запитав батько.

— Послали мене тато шукати гнідого лошати, — не поспішаючи, відказав Меркурій.

— О, ще й до прикладу! — не витерпів Никодим.

Всі почали знову кихкотіти. І сам Меркурій почав сміятися, хоч не знав доладу, чого це так усім тут весело. Цих Остащенків він бачив на людях — такі тихі та сором'язливі, пісні. Завжди знічуються. Диви, не думав, що така весела в них хата. І він сміявся, показуючи міцні, рідкі зуби.

— А, щоб тобі та бодай тобі! — аж сльози навернулися в очах у мами від сміху.

А татові хоч би що! Сидять, мов не вони, розпитують, — де, коли, як, якої докладно масти щез лошак?

— Чи ж може так далеко забігти лоша від Троянів аж сюди до нас?

— Бо де вже тільки не шукав... Оце й до вас зайшов, може чули, що хтось знайшов...

Знову всі у сміх!

— Обрік вам грає... — подивився на них докірливо тато. — Дайте-но хлопцеві черв'яка заморити!

Меркурій був не від того, щоб »черв'яка заморити«, або, як ще казали, »коня попасти«. Як поставили йому миску з варениками, а другу із сметаною, то він геть чисто забув за лоша.

Може й справді лошати шукає? Хоч воно з усякого погляду дивно. Де Сарголів хутір, а де Осташенків?

Ніколи в житті Меркурій не був тут, не приятелював так дуже з Осташенковими хлопцями, а це... Такий друг і приятель... Йому слід би йти вже собі, далі шукати свого лошати, а він отягається. Постойкує, щось розказує, ще хочеться йому в садку посидіти, черешень попоїсти. Чи не Наталка тут причиною?

Та ні ж бо! Наталка чи не старша за нього на рік-два, — він ще паршук, жаба зелена проти неї. Правдиве Сарголове дурило...

— Ну, а тепер скажу, чого я прийшов до вас, — таємничо пробубонів своїм басом Меркурій, коли хлопці опинилися в садку під крислатою черешнею, обтяженою бурштиновими, стиглими ягодами. — Кличте-но Дарочку. Я знайшов її черевика!

— Та бре! Не може бути! — аж підскочив Никодим.

— Ото, не може бути! — з досадою бубонить Меркурій, стримуючи неслухняну посмішку. — Як це не може бути, коли воно вже є!

— Та ні, я хотів сказати... — виправдувався Никодим. — Де, як? Ми ж усе чисто обшарили...

— Так ви шарили! Катай за Дарочкою.

Але Маніло вже й сам катнув.

— Черевика знайшли! — крикнув він не своїм голосом через вікно.

Добре, що самі дівчата порали в хаті, мама десь забарилися на дворі.

Дарочка саме мила ложки. Так і випав її з рук полумисок.

— Де? Де ж він?

— Катай за мною! В садку!

Біжить Дарочка поперед Маніла, аж ніг не чує під собою.

Але яке розчарування! Під черешнею нічогосінько нема, навіть і хлопці десь щезли. »Дурять!« — думає Дарочка. »Дурить Меркурій!« — думає Маніло.

Дарочка дивиться з невимовним докором на Маніла, вії тремтять, вона може й заплаче зараз.

І в цю хвилину під ноги її з черешні падає черевик.

— Це добра робота! — бубонить із черешні Меркурійів голос. — Щоб на черешні черевики росли!

— О, диви! То може Дароччин? — обзивається з другої гіляки Никодим. — Справді!

Вони злазять із черешні, а Дарочка тішиться черевиком. Йй навіть у цю хвилину не здається дивним, що на черешні черевики ростуть. Кудлатий Гуйджасало теж був підскачив до черевика, але вона йому не дала, до грудей притисла.

Проте, відразу ж Дарочка зів'яла.

— Та це ж не лівий, це правий!

— А ти якого згубила?

— Лівого! Це не мій черевик...

Хлопці запитливо дивилися на Меркурія. Чого це він голову морочить? Чи ж справді це — знайдена пара до Дароччиного черевика?

Меркурій ніяково вихрить свого їжачка. Тепер йому незручно лізти на черешню, хоч може там росте ще й лівий черевик. От, досада! Забути, що саме лівого, а не правого черевика бракувало. Мар'янка Ференцева скільки наказувала, — »лівого, лівого!«.

Дарочка й сама собі не вірила. Може й справді вона забула? Може й справді лівий черевик у неї, тільки правого загубила?

Метнулася прожогом за своїм одинаком, а хлопці зажадали від Меркурія пояснень.

— Хлопці! — таємничо сказав Меркурій і вийняв десь зза пазухи ще одного черевика. — Тут є й лівий, бо я забув, якого бракує, то взяв обидва...

— То це не Дароччин? — в один голос скричали вражені братове.

— Та... ні... — зам'явся Меркурій. — Це мої... себ-то... моєї сестри, Антосі...

— Ну, а вона ж... як?

— Вона?

Меркурій не поспішався розповідати про ті складні сплетіння долі, що привели його з черевиками на Осташенків хутір. Він ворушив їжачка й сміявся, показуючи рідкі зуби.

— Тихо... Пс-с... Дарочка...

Дарочка несла свого черевика, а попереду неї біг рудий Гуйджасало. Дарочка притулила свого до того, знайденого. І... диво дивнеє! Це таки був лівий, не правий, як їй щойно здавалося.

— Чого ж ти казала, що правий, як же ж лівий? — докоряв їй Меркурій вже не стримуючи посмішки. — От, дурна коза!

— Еге... — заперечила Дарочка, не маючи часу на іншу відповідь. Вона взулася вже, їй треба було відчутти на ногах обидва черевики. — І де ти його знайшов?

— Отут, у рову, — невинно пробубонів Меркурій. — Шукав лошати, а знайшов...

Коли придивляється, придивляється Дарочка, — і знов зів'яла.

— Це не мій!

Трое хлопців мовчки дивляться один на одного.

— Не мій! Мій не так заходжений, і глянцу більше, і... Корот тут не так скривлений...

— Ану, дай я прикладу один до одного, — шукав порятунку Меркурій.

Приклали. Точ-у-точ однаковісінькі, тільки ж не пара.

— Бери, дурна, та мовчи, — умовляв Меркурій. — Знаєш приказку: »Дають — бери, б'ють — тікай!«

— Ні, не возьму!

— Чом?

— А що я мамі скажу?

— От мені лихо! — схрестив на грудях руки Меркурій і добру хвилину дивився зчудовано на Дарочку. — Я ще таких не бачив. А навіщо ж тепер мамі що розказувати?

Ні, це не вкладається в Дароччиній голові. Щоб щось від матері затаїти? Як не можна мамі сказати, то це якийсь гріх?

І щодалі, то байдужіший ставав їй той чужий черевик. Ніякої радості з нього, бо це не той, якого згубила. Хоч яка довірлива Дарочка, а вже побачила, що тут її нащось дурять, хочать підкинути якогось чужого черевика. Неправдивого. І ця неправда, що їй була така огидна, ставила стіну між її самотнім черевиком та тим чужим...

Даремно умовляв її Меркурій при мовчазному співчутті братів, мовляв, це ж тільки мертва річ, шкіра. Байка, на чий нозі вона буде. Це, — ну, правду сказати, — Антосині черевика, з яких вона давно виросла й давно їх не носить.

Дарочка була непохитна. Брати чуже? Та ще й потайки від мамі? Цього її наївна, цілинна душа ніяк не могла втямити. Якись хитрощі, якись крутіства, все це чуже їй натурі, виросеній на хуторі, на полі, далеко від різноманітних, повсякденних стосунків з людьми.

Інша річ, якби це знайшовся її черевик з отими трохи закандзюбленими угору носками. То щось рідне. А це..

На Осташенковому хуторі ніхто ніколи не брехав. Не вмiли. Батько й мати не навчили. А тут — скільки не носитиме цього черевика, все за ним брехня буде волоктися...

— А що, як я вас помирю? — сказав, нарешті, Маніло. — Берімо черевика й ходімо до мамі, чи до тата, всі разом...

— Я не піду!

— Я не піду!

В один голос скричали Меркурій і Дарочка.

Ще ніхто з них і слова не сказав про це. Чого це цей дука, задавака Меркурій Саргола, який ніколи в близьку дружбу не заходив із Осташенковою молоддю (оце Сарголове дурило!), — чого це він раптом узяв до серця Дароччину біду? І так розпадається, щоб Дарочка цього черевика узяла. Ніхто й слова не сказав, а мати про це запитають.

Хоч яка невправна була Дарочка у житті, а добре тямила, що мати про це питають. І їй було чогось соромно. Ще подумують, що до неї, як до дівки вже, залицяється парубок?

Меркурій же мав свої причини, щоб старі не знали про цю добротність. Вони там на ярмарку у Дрижиполі як здиблються, як почнуть під возом п'ятерика розпивати... Ще, боронь Боже, до тата дійде...

В Меркурія є чимало таємниць, яких не знають ні батько, ні мачуха...

Але в цю хвилину під черешнею з'явився ще один черевик. І приніс його не хто, як кудлатий рудий пес, Гуйджасало.

Він собі лежав, мов неживий, розкошуючи на холодній траві в таку спеку, і не звертав уваги на молодь. Понаносили купу черевиків і справляються коло них. Не знати, що йому спало на думку, — може подумав, що й він теж повинен свою долю вкласти, — але він раптом скочив на ноги й прожогом побіг кудись у агрусові кущі. Саме в ту хвилину, як Дарочка й Меркурій зішлися на одному, — з кущів урочисто вийшов кудлатий Гуйджасало й у зубах, мов зайця за вушко, держав... справжнього, істинного, лівого Дароччиного черевика. Приніс і поклав рядком коло перших двох. Стало три.

До того серйозно клав свою долю Гуйджасало, що від сміху несила було вдержатися.

Та ба! Черевик був пожмаканий, вушко одне роздерте, гумки розтягнені. І все ж, — свій, рідний. Який вже не є, — Дарочка не потребує іншого.

Гуйджасало радісно лащився, махав хвостом, задоволений, що таке бурхливе враження справила його забавка. Недаром він її відняв у теляти, що жувало згубу під осокором тої неділі, недаром заніс у гущавину під кущі. От і здалося!

Але то була його таємниця. Так само не розкаже й черевик, що він зачепився за гілку й нещасливо впав із Никодимового кийка на землю.

Меркурій не мав більше чого робити, як вийняти й четвертого, правого черевика. Та й поклав його поруч із трьома, отак сам до себе лише всміхаючись.

Стало чотири.

2. НА ВЕСІЛЛІ В ОЛЕВСЬКИХ

I.

Меркурій поспішав.

Він не зчувся, як пройшов день у Осташенковому хуторі. Хто ж знав, що ці тихі, та непоказні Осташенки — удома такі милодушні, сміхами й веселощами надихані, як степове повітря сонцем і пахощами польового зілля? І це зовсім не та галаслива, нерозминуща з чаркою веселість, яку досі знав Меркурій. Якась чиста й незакаламучена, як увесь затишний дух їхнього хутора. Ясна, правдива, незлостива.

Меркурій почував себе так, наче він добре-добре відпочив. Скинув із плечей важкий тягар, якого звук носити, і щойно тепер відчув, як той тягар намуляв йому плечі.

Але все ж, він дуже, дуже поспішав. Просто біг. Так біг, що на Троянах, де три дороги різно йдуть, зопалу мало не завернув додому, — коли ж йому треба тепер до Олевських.

Це вже батько дадуть йому чосу! Такий-сякий, ледацюго, оббийбоко, гульвісо! Де волочився? Хазяйські діти он пильнують добра, а ти тільки й знаєш — його переводити... І пішло, поїхало...

Ці думки Меркурієві розбив глухий тупіт копит по шляховій пилюці десь позад нього. Два верхівці невзабарі вирівнялися з Меркурієм і він впізнав у них двох молодших Олевшанок.

»Чого це вони гарцюють кіньми, коли в них удома весілля?« — здивовано подумав Меркурій, проводжаючи поглядом вершниць, особливо ту старшу, Маринку — струнку й недосяжну.

А, це певно, старий посилав їх кудись за чимось...

Дві амазонки як з'явилися, так само швидко промчали й зникли в пурпурових проміннях західнього сонця. Рисаки

Олевських були знамениті, славилися далеко. А ці дівчата мов позливалися із своїми кониками, сиділи струнко, впевнено в сідлах, як і в житті почувалися. Вся сім'я Олевських кохалася в гарних конях і всі дівчата добре їздили верхи. А дівчат там було багато.

Старий Нечипір Олевський був колись наймитом у пана Браніцького, хвости волам крутив. Така сама мужикота, як і ми, грішні. »Так йому Бог дав«, — перекривив у думці батька Меркурій, — »що він собі розбагатів коло панських волів«. А тепер уже налічував землі не десятинами, як Осташенки, не десятками десятин, як Сарголи, а сотнями. Мав у власності землі цілих сіл. Ось віддає заміж старшу дочку, Меланю, за попового сина, лікаря Хрисанфа Демницького, й у придане дає Розумнянські землі, п'ятсот десятин.

Нечипір Олевський не цурався старих звичаїв, старих друзяк. Ось зустрінеться на ярмарку в Дрижиполі у четвер із Сарголою, Полішуком, Барабашем та іншими хазяями з Троянівських хуторів та й залюбки з ними роздушить півока десь під возом на землі. Спочатку про молодече чумакування згадають, про предків чумаків з діда-прадіда, а потім і зтягнуть чумацької... Любили, хвалити Бога, чарку, а бесіда сама текла.

Оце й тепер Меркурій батько, видко, не на один день засів за весільними столами у Олевського, як загадав йому прийти по коні.

Ну, а вже молоді, ті все заводять удома на панський лад. Компанії з такими, як Меркурій та сини-дочки інших хуторян, не водять, зимою вчаться по школах, літом не роблять у полі, як вони з Христею та Мокриною, — хіба пошле старий котру за наймитами доглянути.

Ось же йде він, хазяйський син, до них не на весілля, а як наймит, — лише коні забрати.

II.

В подвір'ї Олевських було, як у четвер на ярмарку: повно возів, бричок, тачанок, якихось бідок, верхових коней. Гості з усіх околиць з'їхалися: попівські родини, дідичі, а з хуторян, — лише шляхта, але не ця недавно розбагатіла троянівська мужицька хуторянщина. Лише

старий накликав старих своїх приятелів і кумів, а з молоді нікого не було.

Молодий, — Хрисанф Демницький, що оце недавно вивчився на лікаря, — привіз із собою на весілля хор. Хоч і був він лікарем уже, але не кидав своєї, з юнацьких літ запровадженої, витівки. В Дрижиполі, де батько його був попом, він зібрав коло себе хлопців і дівчат та й вчив їх співати не тільки в церкві, а й так. Щороку приїздив на вакації додому й знову щороку збирав своїх хлопців та дівчат...

Отож, цей хор також сидів за весільними столами. І думаєте, що співали? Якихось панських, новомодних пісень? Де там! Тих самих, що щовечора на вулиці співають — чорноморця, журавля, отаке-о... Що в тому гарного — дивувалися, знизували плечима деякі. Отакі собі мужицькі пісні, що їх кожна баба курдибакає...

Яриней Саргола давно вже завоював увагу тих хазяїв, що сиділи неподалік. Він такий був говорун, — що не скаже, то до прикладу. Завжди, де він у компанії — найбільш за всіх говорить, має щось нове й цікаве розказати. А всі, хоч і не хотіли, починають слухати.

Був замолоду чумаком, батька й діда мав чумаків, ходив багато по світі, — то мав що розказувати. Але ж от і Олевський немало світа бачив, мабуть ще й більше, бо й у Варшавах і поза Варшавами бував із панськими волами. Та він тільки в конях кохався, говорити ж не вмів. Але ж як розкаже дядько Яриней, то з нічого щось цікаве виходить. Такий дар чоловік мав.

Правду кажучи, Меркурій знав з першого слова, яку із своїх баечок розказує батько. Чи то про те, як він навчився з отченаша грамоти, чи як він у Києві дурисвіта обдурив, чи про панщину, якої він зазнав до двадцяти своїх років.

Якраз у той час, коли проходив повз вікно, затулене кущем безу, Меркурій почув, що мова йде про нього.

— Ой, куме, куме... І зостався я з малими дітьми горювати, Муркурові було вісім місяців, а найстаршій, Мокринці, п'ять рочків, як Ганна моя померла. Діти! Писклята! Біда!.. Що ж вони винні? Та беруся я картоплю варити, а Мокринка мені помагає оббирати, а Христі кажу колиску колисати. »Кирие, — зустрів я її, — чи підеш служити до мене?« А Кирія...

Меркурій напам'ять знав: зараз батько почне хвалити

»Керейку« (так називав про себе Меркурій свою мачуху), що добра до дітей нерідних була. Хазяечка, пильновата... Так, так!.. Тільки й пам'ятає Меркурій стусани та голод у животі...

З дальших покоїв долинув до Меркурієвого вуха спів »Ой, у лісі, лісі«... Він би залюбки пристав до того співу, — чи не панича Хрисанфа це хор? — та треба ж батькові на очі показатися.

Не без страху зайшов до хати, зразу й не знайшов батька в цім згромадженні гостей, столів, наїдків та напоїв. Підійшов збоку, торкнув за рукав:

— Тату, може вже поїдемо додому?

Тато мов і п'яний не був, як побачив Меркурія.

— Ану, йди-но сюди, йди-но, ледащо! Де це ти волочився досі?

— Я не волочився.

— Я тобі коли казав прийти?

Меркурій змовчав, зукоса поглядаючи на батька. Знав уже цю підступну лагідність батькову. І знав, що хоч який п'яний буває батько, — пам'ятає він про всі свої розпорядження, накази: кого, куди, по що послав.

— То це ти так слухаєш батька? Так десь, щоб збитка зробити, то він вискоком. Оце бачите шматок бовдура? — звернувся батько до отця Петра Демницького. — Скільки вб'єш, стільки в'їдеш, — нема, щоб як інші діти...

— Та я ж нічого... — виправдувався, сам не знав за що, Меркурій.

— Воно й змалку було ледащо! — все звертався батько до отця Петра. — Бувало: а де Муркур? А он у березі, з очерету сопілки вирізує... Товар хай собі йде в шкоду, а йому за всі голови, висвистує собі. Ой, нема в мене дитини, як Федір...

Федір був менший брат Меркуріїв, таки »Керейчин« син. За порадою отця Петра, батько віддав його вчитися до духовної семинарії і він з'являвся вдома тільки на вакації — чистенький, слухняний, чемний. Меркурій заздрих братові, бо йому судилася інша доля.

— Ви, тату, тільки й знаєте, що мене ляяти... Але Федька послали вчитися, а я в вас за наймита...

— То ти, сучий сину, ще будеш мені вицвікувати? Жабо зелена! — підняв голос батько. — Як кажу підійди

сюди, то чого ж уперся, мов пень? Стоїть, хоч ти йому кілка на голові теши!

— Та годі вже вам до хлопця присікуватися, Яриною Максимовичу, — спинив отець Демницький, сват Олевського. — Адже ж Тарас Шевченко також був сирота, також ще змалку до чогось іншого брався...

— От, панотче, що ви розкажете! Шевченко був великий чоловік, а це — ледащо та злодій. Скільки я йому тих скрипок та гармоній на голові побив, то вже й сам не пам'ятаю. А він знов украде пшениці та продасть, та нову купує...

Про цю негасиму війну межи батьком та сином за скрипку, гармонію й сопілку всі хуторі дуже добре знали, багато чого розказували.

— Ти думаєш, я не знаю, що ти того четверга продав мірку пшениці Янкелеві Цудечкісові? Нової скрипочки захотілося?

— Йбо, присьейбо, скарай мене Бог, — почав був Меркурій відмовлятися, але кинув око на батькові брови.

Там було написано, що краще змовчати.

— А до роботи, то тебе нема!

— Вам роби й грудьми, то не будеш людьми! — не витерпів Меркурій.

Але Яриней уже розійшовся і крикнув на всю хату:

— Ані писни! Йди сюди, як батько говорить!

Меркурій підійшов.

— Оце тобі! — дав йому по вухові Яриней. — Оце, щоб не переводив добра мого на скрипочки та книжечки...

Вони всі сиділи за столом і вважали, що добре робить Яриней, — дітей тра вчити і з раз ударити не зашкодить. Отця Демницького не соромилися, був він свій чоловік, — і батько, і дід його були священниками, і прадід. А Яриней десять років був церковним старостою в Дрижиполі й з усіма своїми клопотами однаково йшов до отця Петра.

Суворий, крутий батько — це по-хазяйському.

III.

— Ну, і за що це ви так хлопця караете, дядьку Яриною? — обізвався ззаду голос Хрисанфа Демницького.

Він вийшов з покоїв, трохи знервований, сюди до старшого покоління й натрапив на цю повчальну сцену.

Меркурія він, як і покійний брат Володимир, любив.

У Дрижиполі Сарголи й Демницькі — сусіди. Городи їх сходять до річки і на тій річці все ото виводився малий Меркурцьо в короткій сорочині — таким пам'ятає ще Хрисанф цього парубійка з коротко обстриженим їжачком. Вже студентом будши, Володимир зовсім завербував собі хлопця, той за ним назирці ходив, носив йому старовинні монети, що знаходили дїтлахи у городах, черепочки якісь. Допомогавав йому розкопувати якийсь вал по той бік річки, у Городищі, а Володимир йому давав читати книжки й трохи підучував.

Ну, а Хрисанф сам учився у Меркурія. Надзвичайно музикальний хлопчина вбрав дуже рано вже в себе весь пісенний матеріял Дрижиполя й Хрисанфові не було нічого легшого, як просто від нього все те записувати. Всі чумацькі пісні, що дядько Яриней співає, всі вуличні, всі ті, що повсякденно співалися в полі, на городі, за п'яним столом...

Ах, то вже таку пристрасть невилікувану мав Хрисанф — закоханість у народній пісні.

Ось хвилин кілька тому зазнав він прикрої гіркої досади через цю саму пісню. Панночкам і паничам, що поз'їжджалися на весілля, не терпілося, — коли ж уже заграють вальса й краков'яка, — а він із своїм хором вліз. Шепотіли, шепотілися, а потім вголос почали нарікати:

— Чи це вже ми не чули, як мужики горло деруть?

— Мало ми їх наслухаємося, як вони йдуть з буряків?

Хрисанф почув це, відразу спинив хоролий спів, а сам пішов геть. »Хай уже вистрибують...« — ображено думав він.

Хрисанф Демницький був у душі не стільки лікар, скільки збирач народньої пісні. Він може на те й лікарем зробився, щоб ближче стати до душі народу, щоб довірливість здобути. За всіх своїх вакацій він тільки те й робив, що блукав по селах Дрижипільщини, записував пісні з уст дівчат, парубків, молодичь, лірників. Єдиною вимогою до свого хору й до себе було досягти того натурального, не зіпсованого камерним стилем, польового співу. Щоб чути було в ньому подих запашних полів, замріяність розлогу, як степова сиза далечинь уранці, наївну й цілинну, здорову простоту молодости...

І от те, що він створив, подобається лише йому самому, а більш нікому тут. Ті пісні, на які він милувався, мов на

перлини, що скапнули з талановитої душі народу й так закам'яніли, — ці пісні викликали тут тільки глузливий усміх.

Хтозна, як довго розправлявся б дядько Яриней із сином, якби не надійшов запечалений Хрисанф Демницький.

— І охота ото вам! — докірливо сказав Хрисанф. — Він же в мене на весіллі, а не у вас на хуторі.

Поява панича молодого беззброїла Яринея Сарголу.

— Сідай, синашу, та закуси! Ось на, випий чарку, — підбадьорив старий Олевський. — Ти на батька не ремствуй, батько поб'є, та й пожалує...

Меркурій починав своє свідоме життя страхом до батька. Страх цей уже був у звичці, хлопцеві треба було просто пересилувати себе, щоб не здригнутися, коли батько піднесе голос. Сьогодні ж він от-от був би не витерпів, був би вхопив батька за руку, якби не панич. Дуже вже його допекло. Лає, б'є при людях... За що? Отак, з доброго дива, з п'яних очей, що Керейка настропила.

— Пий, як дають, та дякуй Богові, — напівмилостиво, напівгрізно промовив батько.

Меркурій мусів сісти, мусів випити й закусити — темний, як туча. Хрисанф, такий самий темний, його частував.

IV.

Це весілля ліпилося з трьох шматків.

В полі біло, тихо, засніжено...

Старі Олевські, особливо мати, Горпина Олевська, цупко трималися старих звичаїв і це весілля було таке, як і кожне сільське весілля: з гільцем, короваем, перепоем, продажем молодой — рідні було досить, щоб цього доконати.

Молоді панночки, — Маринка, молода Меланя, найменша Рая, паничі, Васько й Дмитрусь Демницькі, були з білими флер-д'оранжами. Вони не хотіли йти межі »простих«. Меланя вінчалася у фаті, хотілося, щоб весілля виглядало на баль, з танцями й панськими розвагами.

Молодий, Хрисанф, ще й хор привіз, — ні до чого, власне. Свята наївність, чи варто було заводитися з цією народницько-просвітянською витівкою?

Горпина Олевська не піддавалася повівам нових часів.

Настала хвилинка, коли зять повинен був подарувати їй чоботи. Хрисанф був не проти того й червоні сап'янці купив, але в цю хвилину він забув про них.

Ой, зятю мій дорогесенький,
А де ж твої чоботи новесенькі,
А де ж твої сап'янці,
Щоб ми здоровенькі були...

на другому кінці співав бабський куток весілля.

Чуйне вухо Хрисанфа, насторожене до всякого словесного візерунку, вловило щось нове, не записане ще.

Ой, зятю мій любесенький,
А де ж твої чобітки легесенькі,
Червоні сап'янці, —
Щоб ми всі здорові були...

шаліли баби.

Хрисанфові наче покропило душу цілющою водою. Він схопився, знов веселий та моторний, і невзбарі на таці, застеленій вишиваним рушником, підносив теці червоні сап'янці.

Шкода, що не було тут покійного брата Володимира. Він би зараз завбачив у цьому образок п'ятитисячолітньої давності, з яскравим культом матері. Але як таке українське весілля, то що ж ти зробиш? Це вже хай учені до того докопуються, а весілля без дарування теці чобіт не можна собі уявити.

Куца, широка й кругла, як барилко, Горпина Олевська пішла посеред хати у танець, високо над головою здійняла два череп'яних розмальованих полумиски. Приспівуючи безсмертне «Оце ж тії чоботи...», вона лупила полумиском об полумисок. Ясна річ, додолу сипалися черепки, але Горпині від того ставало тільки веселіше.

Після того молодий під руку підвів тещу до крісла, поставленого на килимові. Сам він почав роззувати тещу й одягати нові чоботи, а баби все танцювали й співали:

Оце ж тії чоботи,
Що зять дав,
А за тії чоботи
Дочку взяв.
Чоботи, чоботи ви мої,
Наробили клопоту
Ви мені...

Не витерпіла й теща, ще невзута, як слід, але вже готова до танцю:

Ой, чоботи, чоботи
Із бичка,
Ой, чом ви не робите,
Як дочка?
Чоботи, чоботи ви мої,
Наробили клопоту
Ви мені...

V.

За молодим уже шукала молода. Меланя, зодягнена в довге шляхтянське убрання ясного кашеміру до талії, з пишними буфами, із шлярками, з гіпюрами, з чорними й веселими очима, — була, мов князівна. Вона зайшла саме тоді, як Хрисанф цілувався з тещею.

— Гірко! Гірко! — кричали з другого покою, бо бачили, що Меланю вже засадили за стіл поруч Хрисанфа. »Гірко!« — підхопили і в цій хаті.

Цілувалися молодий з молодою.

Хрисанф Демницький забув за свої недавні досади й розчарування і, розвеселившись, загадував бабському куткові, щоб співали одної за одною. По один бік Меланя, по другий Меркурій, — Хрисанф його все не відпускав від себе. Він ще мав із ним сьогодні погомоніти...

Музика грала туш молодим, треба було йти танцювати. Меланя за тим і прийшла, щоб витягнути молодого до вальсу.

Меркурій уже торкав віжками коні, як із дому вибіг Хрисанф. Він через вікно побачив, що Меркурій їде, й біг переймати його. За кілька хвилин коні були вже розпряжені, а Меркурій із Хрисанфом сиділи в куточку коло фортепіяна й Хрисанф награвав пісню за піснею.

Меркурій або підспівував йому своїм глибинним басом, або перебивав:

— Ні, ця не так співається. А так...

І вони забули за цим заняттям про все на світі. Один, що це його власне весілля, а другий, що батько ще раз може йому затопити по пиці.

— Е, заждіть! — згукнув раптом, не стримуючи вже неслухняної посмішки, Меркурій. — Я й забув...

Звідкілясь витягнув він сопілку. Завжди носив її при собі. Він уже позбувся своєї дерев'яної похмурости, що опанувала його в присутності батька, й ніяковости при паничеві Хрисанфові. З покійним Володимиром він був сміливіший. Але цим одним рухом він змахнув різницю між собою й поповичем Хрисанфом, яку сам же збудував, бо Хрисанф був простий, свійський молодий чоловік. В цю хвилину вони були такі зрівняні одними переживаннями... Хитро підморгнувши, Меркурій торкнувся устами сопілки.

Забреніла ніжна, тендітна мелодія. Це навіть не була музика, а її дихання. Простесенькі пісеньки Дрижиполя під пальцями Меркурія ставали граціозними метеликами, що пурхали й кружляли в повітрі. Застріяна поліська змінялася грайливою танковою, відзігорна танцюриста — чабанською. Перед очима несамохіть повставали безмежні степи з мріючими могилами, з овечими отарами, з дідами-чабанами, опертими на свої гирлиги. Один музичний перехід — і духовим очам являлося наївне сільське вуличне гульбище. Парубки й дівчата танцюють гуртом метелиці, — аж увіч наче чуєш бубон, сплески мідних тарілок і очайдушний вивиск скрипки... Ще один поворот, — і вже чується мрійне джеркотання лісового підземного ручая...

Хрисанф сперся ліктем на фортепіяно, підпер підборіддя і так неперушно сидів.

Щоб із цієї пицалки могла людина витягти такі чисті, ніжні, своєрідної краси звуки, з такою силою навіяння? Чи це він простенький дитячий інструмент довів до такої високої досконалости, що передає ним усю Україну!..

Хрисанф чув повів великого таланту від цього кострубатого, неоковирного парубчачка з їжачком. Якби... Якби не зріс затурканим, занедбаним сиротою в запопадливій мужицькій сім'ї то хтозна, що з нього вийшло б... Може композитор, може артист... Хтозна, хтозна...

Яриней Саргола на очах у Демницьких перетворився з малоземельного селянина на одного з найбільших хуторян-господарів. Казали, що в нього тепер до вісьмидесяти десятин землі й він ще прикупує. Може якби Ганна жила, — Хрисанф її ще трохи пам'ятає, — то залишився б Яриней десь отам у Дрижиполі на своїй морзі

поля. Кирія, мачуха Меркурієва, була генієм Яринєєвої теперішньої заможности. А цей хлопець, власне, жертвою її...

А наївні, пурхливо-легкі звуки з танкової мелодії пере-сакували до зажурених дівочих весільних ридань-жалощів, до розлогих чумацьких, розгойданих бабських...

Вони не бачили, що за спиною в них зібралось вже чимале товариство. Людей набиралось чимраз більше, заглядали вже деякі через двері. Першою виказала себе Маринка Олевська. В ту хвилину, коли Меркурій перестав грати, щось бубонячи своїм басом, пояснюючи Хрисанфові, вона підбігла й вихопила в нього сопліку з рук. Приклала до уст — вийшло якесь жалібне, убоге пищання.

Меркурій оглянувся й почервонів. Весь відмінився в одну мить, згубив свою невимушеність, розсердився сам на себе, зробився тим неоковирним парубчаком, що не знає, де йому подіти свої руки.

— Ну, буду їхати додому! — несподівано сказав він.

— Куди додому?

— Як це так — додому?

Обидві Олевшанки враз заволоділи ним, — і слухати не хотіли, щоб він уже брався додому.

Це були стрункі дівчата, одна мала чотирнадцять, а друга — шістнадцять років. Вони йому здавалися здалека такими гордими, недоступними, але, Боже, які вони свояцькі!

Синів у Олевського не було, а мав він п'ять дочок. »В мене дівок, як на шаг маку«, — любив приказувати Олевський. Але всі його дівчата вміли добре їздити верхи, хоч самі нічого не робили, та вміли владно наказати, де треба нагримати на наймитів і наймичок. Батько посилав їх замість себе в поле, доглянути за роботою, у Дрижиполе — щось продати, чи купити.

Владність свою й пиху тепер, у домашній обстанові, вони згубили й були звичайні, прості, гостинні дівчата.

Меркурієві й хотілося зостатися, але вже давно зайшло сонце, а коні мали бути сьогодні ще в далекому урочищі, щоб удосвіта почати оранку на зяб. Так наказував батько ще вчора, а сам він напевно на який тиждень гульню заклав... І кортіло Меркурієві побути серед цієї паноти, та ба... хоч ти й неотесаний, а май свою гордість!..

VI.

Золоті зорі вже висипали на темному небі, як Меркурій виїхав з освітленого подвір'я Олевських. У дворі було ясно, бо вікна світили, мов ліхтарі. І здалося йому, — може здалося? — що як виїжджав, то Маринка Олевшанка стояла біля вікна й дивилася вслід. А може не здалося, а справді поглядала вона на нього крадькома?

Меркурій ліг горілиць на возі, повному сіна, а коні пішли самопас. Меркурій мріяв. Тоскно й солодко водночас було на серці, хотілося і плакати й співати і ще чогось хотілося. Чого? Він сам не знав. Щось таке зробити на весь світ голосне.

Він мріяв, а кіньми не журився, знав, що вони самі добредуть додому.

Мрії це щось таке, що словами не передається. Це — неясні картини щойно пережитого, туманний сплав почувань. Чи то тому, що якимось не так подивилась на нього Маринка Олевшанка? Чи то тепла чорна ніч огортає тебе? Чи то легка порожнеча після напруження всієї душі? Чи то відпочинок від думок про буденну, остогидну тяжку роботу на батьковому хуторі? Чи то неясний спогад про якийсь тихий, веселий хутір?

Задивився Меркурій на зорі, що геть чисто всі, які були, висипали на небо, — і не тямив, чи душа дрімає, чи співає... щось спить, щось жевріє...

Ажніяк не згадував він про сьогоднішню батькову про-чуханку. Це належало до звичного, щоденного, остогидлого. Він відбувався, завикло з дитинства, страхом на батькове гримання, але відразу ж забував про нього, не приймав до серця. Це вже його, при звичаєного до щоденної лайки, не вражало. Він зашкаруб.

Чи здрімався Меркурій, дивлючись на Чумацький шлях, чи замріявся, не знати, але очутився аж біля Троянів.

Три дороги різно, посередині стоїть камінний хрест і напівзруйнована коршма. Це й є Трояни. І хутір їх та ще кілька сусідніх хуторів також звуться Троянами, або »за Троянами«. Меркурій побачив себе саме біля цього хреста й розваленої коршми. Коні стояли й хрумали собі щось...

Це було те саме місце, де повинно бути страшно. Про це місце ходило багато моторошних переказів. Казали, у коршмі нечиста сила водиться, через те тут ніхто не за-

хотів жити. Часто, коли вночі хтось іде тут, то відьма вискакує на плечі людині й чоловік мусить її, бідорака, на своїх плечах везти, скільки вона схоче. Трояни...

Покійний Володимир Демницький геть усе те списував. Ще, коли не було їх хутора тут, брав його з собою. Тоді Меркурій думав, що панич Володимир хоче на власні очі побачити відьму, але Володимир із нього тільки засміявся.

— Ну, а нащо ж ви копаєте землю? — питав одинадцятилітній Меркурій. — Може золота шукаєте?

— Ще цікавішого й вартнішого, ніж золото.

Ледве помітний вал перетинав тут у цьому місці дорогу. Вже згладився він, але ще й досі треба було трохи спуститися вниз, у бакай наче, а потім підійти на взгір'я. По обидва боки на полях він був ще менше помітний, бо розораний. Але око панича Володимира його бачило й він показував малому Меркурієві:

— Мені здається, що це — Траянів вал... Вал може римського царя Траяна, а може княжий...

Е, якби то жив тепер той Володимир! Такі люди — вчені, розумні, світлі душею, — не живуть. Вони вмирають. І панич Володимир помер десь на засланні. Від сухот. Але Меркурій все життя його, свого вчителя, пам'ятатиме. Е, якби то він тоді розумів усе те, що розповідав йому той світлий, прекрасний душею чоловік!

І що то воно таке, той Траянів вал? Скільки раз ті думки його муляли...

Проте, незрозуміле в свій час, але закладене в якісь таємні схованки дитячого мозку, часто оживає. І про латинського царя Траяна та його вал він дещо знає. Дивується тільки, яка живуча назва. Віки пройшли, людей сотні поколінь пройшло, а назва жива. Така звичайна, а така загадкова. От сховала в собі минуле й живе, а ти, Меркурію, вгадує. Ще якби то панич Володимир...

Якось аж жалко стало Меркурієві. Скільки на цій землі жилося, скільки чинилося, скільки битв було за цю землю. А от вони орють, сіють і думають, що життя лише з ними почалося, ними й закінчиться. Батько з усіх усюд стягає землю, міняє щось на щось... А скільки людині тої землі треба?

Меркурій не перейняв від батька пристрасти до стягання землі, до господарства. Він би книжку читав... Грав би...

Якби то Володимир Демницький жив, він би його може й навчив чого... не коло ріллі...

Тонкий слух Меркурія раптом щось уловив. Ніби хтось іде... І сюди... Хто ж то? Василь? Чи може Аршин із шапкою? Із Марійки? А може відьма?

Якась задьориста думка шибнула його: »А може й відьма? Дай, хоч подивлюсь, яка вона!«

Біс витівки, вибрику десь раптом прокинувся в ньому і йому захотілося хоч туди пустити нерозтрачену енергію, до якоїсь іншої дії, а не буденного, заповідженого йому гдирую-батьком і нелюбою »Керейкою«...

Несподівано сам для себе, він розігнався й вискочив на плечі якоїсь постаті, що поспіхом проходила шляхом повз нього, захищеного в тіні.

Це були дужі плечі, ейбо, присьейбо! Осідлана постать побігла, несучи на своїх могутніх плечах Меркурія.

Йому хотілося сміятись, але він з усієї сили стримував себе. Так ось які... Отакі то бувають відьми?

Меркурій і сам не знав, чому йому на думку спав цей жарт. А чому поніс Антосині черевики до Дарочки? Що Мар'янка не хоче сама без компанії до церкви йти? Чи щоб насолити Керейці? Чи шкода стало Дарочки?

Багато молодечої енергії, душа бажала чогось незвичайного, чогось їй не вистачає, несолоно...

Не все ж робити та робити! Життя на хуторі таке одноманітне, монотонне...

Осідлана постать несла »відьму« просто до Троянівського хутора. Е, либонь ще впізнає, будь воно тричі неладне!

Біля першої ліси Меркурій скочив за огорожу і чимдуж чкурнув у лісок.

»Відьми« ніхто не здоганяв. Темна постать з усієї сили побігла вперед.

Меркурій діставшись додому, заліг зразу ж у клуні спати. Кіньми він не журився. Він знав, що вони самі прийдуть до двору. Відчинив тільки їм ворота, хай там наймити ними вже журяться...

3. ТРОЯНИ

I.

Хоч сьогодні й будень, Меркурій справляє свято «святого неробітника».

На хуторі тихо-тихо, бо він сам один, як палець.

Сарголи тепер живуть на дві хати. Тут на хуторі вже поставили хату, клуню, стайню для волів, садок завели. Жнивами всі тут, хібащо стару бабуню лишають на хазяйстві в Дрижиполі. Звичайно ж, живуть на селі ще, сюди тільки батько наїжджає. Ще наймити тут, бо звідси до ланів ближче, воли й коні тут, — та оце ще він із ними.

Меркурій, власне, повинен разом із наймитами бути зараз у полі, орати — але кат із нею, з тією клятою роботою! Батько загулявся на весіллі в Олевських, швидше, ніж у понеділок його не чекай. Керейка сюди тепер не загляне, — та й чом же йому не полінуватися?

На хуторі тихо-тихо. Стара Самсониха десь у полі наймитам обід варить. Тільки жовті ожереди стоять на току під ліском. Та десь у хаті витинає скрипка.

Скрипку він витягнув із потаємної схованки, — лише так, щоб обтерти її, подивитися, чи струни цілі, піддержати в руках. Він і не думав сьогодні до смичка братися, хотів попробувати рукою струни й знов заховати за образ. Зроду батько не здогадається сюди заглянути.

Намірився вже був ховати, але роздумав. А що, коли б підігнати її лад до ладу гармонії?

Довго не думаючи, Меркурій відчиняє грубу й витягає з найдальшої її глибини гармонію. Все одно, батько сьогодні не наскочать...

Сьогодні йому вертиться метелиця на умі, от не відв'яжеться від неї з самого ранку. Така метелиця, як він ізмалку пам'ятає. Тепер цей танок уже перевівся, не танцюють його на вулиці, як за дитячих його літ.

Сестра Мокрина була тоді вже дівчуком, ходила на вулицю. А він малий бігав за нею хвостком. На вигоні біля зборні, — що тих дівчат, що парубків! Дівчата в один ряд вистрояться, а хлопці насупроти їх у другий. Та й так славно танцюють одні до одних, аж серце з радощів мліє. А їх, малечі, більш, як дорослих, кругом юрмиться.

От такої метелиці хочеться йому вдати, танкової, щоб аж куріло. Меркурій пробує, — то на скрипці, то на гармонії, бере на різну височінь тону, скільки дозволять інструменти.

Тимчасом чуйне вухо його пантрувало, — щоб часом не заскочили. Щось десь шерхнуло — метелиця враз замовкла. Але байдуже, можна далі викаблучувати.

Бо й сам Меркурій не дивився поважно на свої оці вправи. Було воно йому солодке таке тому, що не дозволене, що виходило воно за коло «корисних», «потрібних» селянських справ.

Змалку мав славу »збитошника«, ледацюги, наверненого не до статечної хазяйської роботи, а до штуки-витівки. І сам він так думав, що то лише штуки та виграшки. Он назбитки Керейці та рябій Гантошці поніс дарувати черевика до Остащенкої Дарочки. Назбитки батькові в будень грається, а не пішов орати. Немилому мачушиному пасербові хоч вкратися, а свого доп'ясти кортить.

Все, що не давало якогось матеріяльного зиску, було не в пошані у селян, у його батька та й у нього.

Раптом щось затупотіло по подвір'ї, скрипнули сінешні двері. Меркурій похапцем почав ховати свої скарби. Так підступно часом батько підкрадається.

Відчинилися двері, — а, бий тебе коцюба! Аршин з шапкою!

II.

Звали Антона Рогізняка »Аршином з шапкою« тому, що був сам дуже маленький, а зимою й літом носив високу смушеву шапку.

— Ти хоч би обізвався, як ідеш, — докірливо зустрів його Меркурій. — Мало скрипки не розбив через тебе!

Це був сусіда й приятель Меркуріїв, посвячений у його збитошні таємниці. Вони разом оце вкрали у сусіда Передерія з льоху барило меду й понесли його в поле, де най-

мити орали. »Чекайте, хлопці, я щось добре приніс!« Та тут разом із наймитами зразу і з'їли той мед. »Де барило діти, Муркуре?« — питають наймити. — »А закопайте та пріоріть!« — порадив Меркурій.

— Ой, Муркуре, біда! — не чув привітання Аршин із шапкою заскочивши до хати.

— А що там? — байдужісінько запитав Меркурій, бо всього іншого, крім батька, він не боявся.

— Буде нам за мед!

— Овва!

— Та оце щойно зустрів мене Кирило Передерій і питає: »А що, солодкий був мед?«

Меркурій поблажливо всміхнувся.

— Він і мене зустрів, це саме питав. А я відказав: »Солодкий!« Та й він відчепився.

— То добре, як Кирило за смішки взяв. А якщо Передерііха почне допоминатися? Там же така скнара, як тряся! Мало в них меду?

— Та вони вдвох із Керейкою — пара п'ятак!

— Обоє — рябое! — погодився Аршин із шапкою.

Стара Передерііха була лиха на хлопців ще з того часу, як пропав віз у Передеріїв із клуні. Шукали, геть усюди обтрусили, — нема воза! »Це те ледащо, Муркур!« — твердила Кирія. — »Шукайте добре в нашому обійсті!«

І що ж! Знайшли воза в соломі, в ожереді, на току.

Відтоді Передерііха лиха на Меркурія.

— А нащо справді був нам той віз? — питає Меркурій Аршина з шапкою.

І обоє сміються.

— А я тебе вчора шукав! Чом тебе не видно було? — питає Аршин із шапкою, а Меркурій тимчасом оглядає скрипку. Чи не тріснула?

— Овав. А їйбо, тріснула!

— Що там твоя скрипка? — зневажливо закопилів губу Аршин з шапкою. — Однаково, батько цю розіб'є, а купиш другу. Ось, чуєш-но, яка зо мною оказія була тої ночі!

Меркурій ще пильніше до скрипки приглядається, повз вуха пускаючи приятелеві слова.

— Оказія?

— Мало не задушила нечиста сила! — таємничо сказав Аршин з шапкою. — Мало, мало не пропав!

— О?! — зацікавлено підняв нарешті голову Меркурій від скрипки, що досі всю його увагу забирала. — Кажеш, нечиста сила?

— Відьма!

— Ну, це то вже брешеш! — не повірив Меркурій. — Тобі, мабуть, видалося:

— Де в чорта видалося! — загарячився Аршин із шапкою. — Ще й досі плечі болять, так попоносив її. Де тільки вона мене не виводила!

Меркурій аж поклав скрипку на столі, весь, — здивовання, зачудовання.

— Цеї ночі?

— Та ні, в неділю! Вертався я з Марійки, так близько півночі...

— А ти чого там так довго був? — перебив Меркурій.

— Та так... — зам'явся Аршин з шапкою. — До Ференця Данька заходив.

— Мабуть швидше до Мар'янки! — просвердлив його очима Меркурій. — Гляди, щоб не скрутив в'язи...

— Навіщо вона мені здалася? — пхикнув Аршин з шапкою. — А як хоч уже знати, то думав, може побачу там Дарочку...

— Оте дурне козеня? — закопирив губу Меркурій.

— Але ж гарна яка!

— Мар'янка в сто раз краща!

— Та дай, докажу... тоді будеш про свою Мар'янку, — нетерпеливився Аршин з шапкою. — Отож, вертаюся я з Марійки, доходжу до Троянів...

— А-а, до Троянів... — протягнув Меркурій, мовляв: «Що ж ти хочеш, там завжди відьми водяться».

— ... коли бачу: якийсь собака біжить поперед мене, такий завбільшки, як кінь. Я надав ходу, — а собака за мною! Я тікати, — а воно скочило на мене! «А, трясця мамі твоїй!» — думаю. Хочу скинути, а воно ще дужче стисло мене ногами. І носив я її, носив, аж сам не знаю, скільки часу, і де тільки не носив.

— Було б перехреститися, мана щезла б! — промовив співчутливо Меркурій.

— Та я надумався, тільки коли? Як виводило по всіх усюдах... А перехрестився — воно й щезло, мов дим. Дивлюся, де я? Коло вашої ліси...

— От! Ну! ну! Це то так! — дивувався Меркурій з усієї сили.

— Та й кажуть, — нема відьом! — Тепер нікому не повірю.

— Це якби не ти розказував, то й я б не повірив, — співчував якнайщиріше Меркурій. — А я тобі теж розкажу, колись і зо мною таке було, тільки я нікому досі не розказував. Ну, й перелякався ж я тоді! Тиждень боявся ввечорі надвір вийти...

Меркурій почав вигадувати якусь історію з відьмою, якусь давно чувану від баби Хотини казку.

— Знаєш що! — раптом каже він. — Це не інакше, як Керейка! Або Передерііха. От, якби так зловити та надавати бобу!

І хлопці почали радитися, як зловити відьму. Так випадало, що до спілки треба було ще когось третього.

— Хіба Данька Фёренця? — надумався Меркурій.

— Е, де вже тепер Данько! — свиснув Аршин з шапкою. — Досі вже в Києві.

— В якому Києві? — аж підскаочив Меркурій.

— В мальованому! — огризнувся Аршин з шапкою. — Батько вислав учитися...

Новина ця, як обухом, ударила Меркурія. Від заздрощів він аж занімів. От, усі ідуть учитися, і Федька батько на попа вчить, — тільки він один росте бовдуром, туманом. Спасибі, Володимир-попович навчив його трохи. Та й баб-райся в землі, Меркуре!

— Е, — стукнув Меркурій по столі кулаком. — Де наше не пропадало! Заграймо, щоб аж шкварчало. Гулять, так гулять! Лий, шинкарю, на копійку квасу!

Він узяв смичка і терпко врзав козачка.

— А як батько наскочать? — застеріг Аршин із шапкою.

— Не наскочать! З неділі загуляли на весіллі в Олевських. Це швидше понеділка їх не буде тут.

— Е, то гайда! Шквармо!

Добре в них виходило! Коло Меркурія й Аршин з шапкою теж неабияким гармоністом став. З халяндри перейшли до улюбленої метелиці...

III.

— Хлопці, швидше ховайте... Он тато йдуть до хати, — прожогом ускочила до хати задихана Христя, Меркурієва сестра.

Метелиця урвалася в найбуйнішому місці. Христя? Та звідки вона тут взялася? Тато? Та яким чином? Куди ж це сховати гармонію? Ні, вперед скрипку! Чи чути було їх знадвору? Чути! Батько лихі, буде вам...

Замість скрипки, Меркурій потяг до образів гармонію, але вона туди за образи не заходила. Аршин із шапкою втік через вікно в сад, Меркурій і Христя бігали по хаті й замітали сліди злочину.

Гармонія сяк-так опинилася у своїй криївці, а Христя під самим носом у батька злодійкувато вискочила надвір, тримаючи під фартухом скрипку. Смичок сиротою валявся на землі.

Увійшов темний, як туча, батько. Зизом подивився на Меркурія, повів оком по хаті, мовчки взяв у руки з долу смичка й урочисто оглянув.

Але цієї жертви, смичка, було замало. Смичка покладено було на стіл, а трус тривав далі.

В скрині перевернув усе догори ногами, нічого не знайшов. Заглянув під ліжко, перетрусив усе на жердці. Навіть у горшки на миснику зазірав, навіть у каглу заглянув.

Там лежала схована Меркурієва бібліотека. Полетіли додолу »Бова королевич«, »Сім кіп гречаної вовни«, »Маруся«, »Енеїда«, »Хуторські придабашки веселої баби Палажки«, »Кобзар«, »Народні оповідання«... За ними — ті брошурки і революційні проклямації, що він зобов'язався передати ще кільком людям, та не встиг.

— Не руште! — з відчаєм скричав Меркурій, дивлючись на цей розгром. — Це мені дав панич Хрисанф, маю йому віддати, — збрехав він, бо кожную книжку, бодай друковану сторінку, що попадала йому до рук, він любовно й побожно складав роками, а брошури й проклямації він узяв у дрижипільського товариша, Аби Цудечкіса, сина містечкового багатія-ювеліра.

Але батько, хоч і хвалився, що навчився з отчешу грамоти, проте, читати добре не вмів. То можна було що завгодно брехати.

Ім'я дому Демницьких було магічне для Яриней Сар-

голи. Він піднімав з долівки книжки і почав читати по складах назви. А Меркурій скористався, все бігом зібрав, поклав на стіл. Та знову полетіли на землю Котляревський, Марко Вовчок, Квітка Основ'яненко і навіть «Кобзар» мало був не полетів — та батько цим разом завагався і поклав цю книжку тимчасом на столі поруч смичка.

— Ану, читай, що тут написано, — суворо загадав він, узявши до рук чергову жертву.

Його збили з пантелику слов'янські літери на обкладинці та євангелічна віньетка в середині.

— Не лепо лі ни б'яшеть, братіє... словеси... — почав Меркурій, і сам добре не розуміючи, що читає.

Меркурієві цю книжку дав справді Демницький, тільки Володимир. І Меркурій її беріг, як ока в лобі, бо там говорилося про «тропу Трояню», а це близько вже обходило його самого.

— А, це божественна, — пробурмотів про себе батько. — «Слово о полку» було помилуване.

Всі ж інші книжки, що лежали на землі, мали бути зараз спалені.

О, жах, о, хвилина! Батько намірився це книгоспалення вчинити в грубі. Він відчинив її, а звідти ріжком визирнула гармонія. Зловтішно й тихо, мов боявся спугнути давно пантрованого звіря, батько витяг із груби гармонію. Вона тільки жалібно заплакала. В останній раз.

Аж допіру віднайшов батько голос. Він товк цю гармонію по Меркурієвій голові і приказував:

— Оце тобі гармонійка, оце тобі книжечки, оце тобі скрипочки! То я думав — він на полі оре, а він... Наймити там гульки справляють, а він тут... Оце тобі за пшеницю, що крав, ледачого! Чого ж ти мовчиш?

І це не сподобалося батькові.

Скоро гармонії не стало, лише тріски з неї лежали на долівці. Аж тоді й із смичком сталося те саме. З побитою головою, з червоними басаманами на обличчі, понуро й винувато стояв Меркурій перед батьком і виправдувався:

Скрипка не його, Антін забрав із собою. Гармонію він склеїв ту саму, що вже раз батько йому на голові побив. У поле він збирався йти.

— А книжок не палить, бо це не мої, поповичеві!

— Бачиш ти! Думаєш попом бути, що книжечок за-

хотілося? — кпив батько. — В господарстві повно роботи, а йому книжечка на думці... Орати, сіяти треба, молотити...

— Він мені казав вернути, — хоч ти йому що, стояв на свосму Меркурій.

— Стидався б! Парубок такий, що вже женитися пора, а йому ще й досі витребеньки та виграшки в голові ро-яється...

Ну, й любив же батько гдирати! Але й Меркурій упертий! Якщо він про музичні інструменти, які так любив, думав по-батьковому, що це забавки, витребеньки та виграшки, то коли заходила мова про книжки, він ажніяк не міг пристати на це. Він шанував книжку мабуть більше за батька і міг за неї навіть сперечатися, про що інше не наважувався. Він уперто боронив свої книжки.

Батько гдирав, а Меркурій збирав книжки й відносив десь далі від груби.

— Чого ж знов граєшся? Піди, доглянь коні! До чого путнього тебе не догарикаєшся... а до книжечки... Це панам можна, а нам треба робити!

Так, наче він уже раз загадував.

IV.

Коні вже давно були розпряжені, Христя біля них поралась, напувала, їсти давала.

Вона так жалісливо подивилася на Меркурія, що йому зразу стало легше. Навіть неслухняна посмішка спробувала пробитися на виду.

— Дуже набили? — спитала й поманила Меркурія в клуню. — Ходім-но, щось дам...

У клуні вона витягла з якоїсь далекої кишені два пиріжки й тицьнула Меркурієві.

— На, та з'їж нишком...

Не на багато старша за нього, Христя все ще мала його за дитину. Так у дитинстві, бувало, все щось украде з-під мачушиних очей і десь у куточку тихенько йому ткне.

— На, та щоб мама не бачили...

В гонитві за великими багатствами у Сарголові хаті їли скупо, зле й несмачно. Закрутять абияк куліш, кашу, бо за роботою ніколи було пундиків вигадувати. Старші, дівчата Мокрина й Христя, ще якось давали собі раду, а малого Меркурія, потай від мачухи, підгодовувала баба Хотина,

поки жива була. Як померла, її заступили Христя з Мокриною. Особливо, Христя. Вона жалувала дуже свого замурзаного обдертого братика, що ніколи не знав матірньої ласки, а більше штурхани та лайку. Чи якого пиріжка, чи яйце, чи так шматок хліба — все несе тихцем Меркурієві. Бо воно до цього ані приступу не мало і голодне здебільшого лазило.

Вона любила давати.

Старша, Мокрина, вже вийшла заміж. Обидві вони, як і Меркурій, робили, відмінно від менших Кириїних дітей, нарівні з наймитами. Федір учився, а ті, — Антося, Микита й Андрій, — були малі. Відколи старша вийшла заміж, вся робота падала тепер на Христю.

Але вона ніколи не скаржилася ні на що. Їй були усі добрі. Добрі й тато, а як нагрімають часом, то байдуже, треба слухати їх і шанувати.

— Як ми будемо панувати, то хто ж за нас буде робити? — казала вона. — І вони своїх батьків шанували, то й нам треба.

Щоправда, Яриней Саргола й своїх батьків шанував. Одного разу, — було вліті, — прийшов сам за ним на поле, де Меркурій пас товар.

— Кидай, Меркуре, баба твоя померла, — сказав урочисто.

Баба вже з рік лежала, була завадою в хаті, але як же пишно та урочисто сховали ту бабу! Немов княгиню. Мала вона семеро синів і три дочки. Всі дванадцяттеро внуків несли труну з покійницею на раменах до церкви по застелених рушниках, а до цвинтаря вже без рушників, воли ж ішли попереду. Пишно, урочисто поховали. Умів батько, як хотів, зробити пишну учту, щоб про неї довго згадували. Сам шанував старих, але й до себе шани жадав. Їх, дітей, мав за свою невід'ємну, покірну й слухняну власність, до наймита не мав такого права, як до своєї дитини.

Добрі Христі тато, добрі й мама. Як часом Меркурій скаржився та Керейкою називав, — спиняла, бо то гріх.

Так велося з діда-праділа.

Уміла якомсь вона з усіма в ладу бути і не пам'ятав її Меркурій, щоб із кимсь сварилась. Коли й сварить часом дітей малих, то для вигляду, крізь піднесений голос чується доброта й жалісливість.

Христя вся пішла в доброту.

Часто, бувало, своїм тілом закривала вона малого від караючої руки мачухи.

— Це ти чого приїхала? — запитав Меркурій, як із'їв пирога з квасолею.

— А тра робити! — переконано відказала Христа.

Вона вся була нескладна, збита з одного шматка доброти, слухняности й робучости. Мала грубі руки й ноги, широкі плечі — змалку знала тільки тяжку, чоловічу роботу... Нескладна зовні й внутрішню, — була така якась задушевна та затишна, що в її присутності ставало тепло й радісно.

— Це дорогою питали тато, чи піду я за Федора, — соромливо й таємничо поділилася вона новиною.

— А ти що?

— А що ж я буду казати? Кажу: »Піду! За кого скажете, за того піду«... Вони краще знають... То це, либонь, сьогодні старостів зашле...

— То чого ж ти тут? Чи може поїдеш із татом разом назад?

— О, а мені чого там бути? — сором'язливо сказала Христа. — Тра робити, обійдеться там і без мене...

Поки піде робітниця з хати, треба нею хоч наробитися.

Сумно-сумно стало Меркурієві. Ще одна заступниця піде з хати. Чогось це так вразило його! Не стільки за серце вхопила батькова прочуханка, як ця новина.

4. СОНЦЕПОКЛОННИЦЯ

I.

На Остащенко́вому хуторі також недавно було весілля. Оженився Никодим. Зв'язки із Побійною не рвалися. Хоч Пилип Остащенко вибрався на Дрижипільські хутори років з п'ятнадцять тому, проте і старші дочки його пішли заміж у Побійну, і Никодим знайшов свою Марію там.

Це була дівчина вдачею пара Дарочці: полохлива й боязка. І хоч літами трохи старша, а ще дикіша за Дарочку.

Наступала осінь. Власне, все ще дихало силою розквіту — наливалися в садах груші й яблука, бралися сивою осугою сливи, закопичені й порослі новими травами поля пахли медами, достигали на баштані кавуни й дині. В повітрі стояла ота, знеможена й розніжена власною розкішшю, нескінченна пауза достиглости й замріяности.

Але вже повітря ставало прозоріше, ранками й вечорами подихали свіжі вітерці, вже сохла трава, де-не-де, мов ненароком, опадав жовтий листок.

Невловимі вісники прийдешнього завмирання приносили в душу невиразні жалі, навівали щасливі смутки — за невідомим, за прекрасним.

Наталка, Дарочка й Марія тепер утрьох справлялися по різноманітному й клопітному хутірському господарству. Треба було добре звиватися, щоб вчасно поспіти усе зробити, що настигало. Пилип Остащенко ніколи не мав наймитів, наймичок, ані пастушків. Надолужували все самі власним відпочинком і працею. Вставали вдосвіта, лягали пізно, поки все не попорають.

Здавна чередувалася робота, одна за одною, її не переобиш. Ще не відійшли жнива, як уже треба було лазити по вишнях, — рвати й сушити, — яблука збирати, бо за ніч їх падало цілими мішками. Коноплі брати — наготовляти собі роботи на довгі зимові вечори. Всю одержу носили свого

виробу, — крамне вбрання про свято лежало в скрині, — а прали в лузі з попелу, бо грошей на мило не викидали.

Отже, на цім хуторі не знали, як то купувати чогось у Дрижиполі. Нащо були тут гроші?

Проте, самі не їли яець, масла, сиру. Все збирали, все вивозили у четвер на ярмарок, усе продавали. Копійку ту все складалося й відсилалося в банк. Осташенки виплачували позику на ці п'ятнадцять десятин хутора.

І так проходив день-у-день. Не зчуєшся, як і листя позолотиться, як запанує сите, діяльне, без літньої напруги життя. Там ціпи молотять — гуп-гуп! — по золоті снопів. Там віють, там млинкують, там, коноплі тіпають, там соняшники вибивають, солять, шаткують, сушать...

А все ж, відійшла напруга, — знов легкий прозорий серпанок смутку, як степові далі, окутує душу. Чогось хочеться, за чимось жаль. Дарочка чогось жде, — небувалого, небуденного. Життя на хуторі таке одноманітне, — день на день схожий. Якби розказати про її життя — нема чого розказувати. Роблять, щоб їсти, їдять, щоб робити.

А нащо це все?

Невситимий дух збагачення, пристрасть до прикуповування земель не вітали над цим хутором. Мати була ощадна, може й скупенька, але справедлива, правдива, відкрита. Батько — богобоязливий і з твердими життєвими правилами. Він не знав хитрих і спритних засобів, якими орудували інші хуторяни, щоб приеднати ще одну, ще одну десятинку. Коли б хоч за цю землю оплатитися!

Никодим, правда, мріяв про гарне господарство, про добрі стайні, будови під дахами з оцинкованої бляхи та під черепицею. Він, як тільки оженився, як перестали оплачувати банк, — ще тиснувся разом зо всіма в старій хаті, але вже заклав нову клуню. Знав, що зостанеться сам на господарстві. Маніло піде в службу, а найстарший брат давно десь у Києві візникує.

Ну, а дівчата, звісно, повиходять заміж.

Не було в хаті повсякчасних розмов про нові клапті землі, про наймитів-ледарів, про крадіжки з льоху, з замкненої комори. Не було розсіяности сільського життя. В хутірській, відлюдній тиші, серед запашних, а іноді похмурих полів, десь у садку під орішиною, розтираючи в руках пахуче зілля, — був час запитати себе: для чого то все, для чого людина живе?

Дарочка питається в Марії. На розстеленому рядні сидять вони і качалками вибивають соняшники... Марія не знає. Так заведено.

Марія не думає про це, вона прислухується до того чуда. Що діється з нею? Де воно береться, звідки прийде те нове життя, що ще є вона сама й уже живе за своїми законами, росте, зріє у ній самій?

— Вийдеш заміж, — не будеш про це думати, — відповідає тільки Марія Дарочці.

Це неможливо! Заміж? Ні, Дарочку жде якесь незвичайне, незнане майбутнє. Вийти заміж на якийсь такий самий хутір, наперед знати, що тебе чекає таке саме колесо одноманітної роботи, — з весни в літо, з літа в осінь, з осени в зиму... То вже краще зостатися зачарованою назавжди у цьому зачарованому світі дитячих марень...

Ось гора великих, чорнявих дисків лежить обіч неї. Ось вона розмовляє з Марією, забувши вже, що робить, їй здається, що вона малесенька, а гора соняшників величезна. Вони котяться до неї і котяться, — голіваті, маленькі друзі її... Перекочуються через її руки, стають жовті й чистенькі, — золоті щіточки. Все зникло, відпливло, лише велетенська прозора блакитна баня розкинулася над нею й цими незчисленими кружалами.

Та й розстанеться вона із цим світом нечуваної казки безжурного дитинства? Щоб так і на неї хтось гукав, як інколи Никодим на Марію?

— Я не хочу! Не піду заміж! — каже вона.

— А що ж ти робитимеш?

Справді, що робитиме хутірська дівчина? До школи не ходила, без приданого, без фаху. Яка дорога стелиться їй, крім заміжжя?

Але то буде ще десь ген-ген, у безмежно віддаленому майбутньому.

Разом із задумою про безглуздість колеса буття в Дароччиній душі химерно сплітається невгамована, бунтівлива радість. Так маки червоні цвітуть у степу впереміш із шпичастими, сивими й пухнатими будяками. Вона любила лазити по деревах, дряпатися аж до найнебезпечнішої гілки, бігати, щоб дух захоплювало, хотіла б бути разом скрізь, хотіла б бути тим телям, що тиждень тому вродилося...

Вона любила це безглузде життя. Всі сили її степової молодой душі бреніли й відзвучували при найменшому до-тикові того життя.

Було ще щось у Дароччиних душевних скарбах, справді, щось дуже дивне.

Після тої пригоди з черевиком часто над вечір виїде вона за сад, аж на шлях, під осокови. Гляне-погляне... Поле, поле, безмежні лани. Манячать у далині такі ж хутори, як їх, зливаються з виднокругом у надвечірніх серпанках. Тепле повітря знімається з землі, напеченої за день, аж дух іде із садової гушавини, розніженість повстає довкола, свіяна вечірнім леготом.

— А чого Меркурій того черевика приніс? — раз-у-раз виринало питання.

Вона дуже добре знала все, як воно було, як складалося. Вже другої неділі під церквою Мар'янка дровичалася з нього «Сарголовим дурилом», а це похопили й усі інші приятелі. Меркурій не дуже сердився, але всі також знали, що то заради неї, Мар'янки, він так хотів прислужитися Дарочці. І Меркурій на Дарочку ніякої уваги не звертав по-давньому.

Так чого ж мріє, думає так багато Дарочка про цього Меркурія — гордого, зарозумілого, з своїми фанабериками й таємницями? Наче він коли на неї поглянув? Він і не знає, коли своїм густим басом читає апостола, що хтось у цей час губиться у неозорних просторах солодких марень і мрій.

Де б він знав? Дарочка ж не подивиться, не гляне, коли він десь близько. Вона занадто горда, щоб не бачити, як він не помічає її ніколи.

Але чого він приносить черевика?.. Може такий добрий та щирый душею? Може...

І так стоїть Дарочка, загублена серед спадаючих сутінків і дивиться на останній пурпуровий промінь, на красу народженого вечора. Краса ця пливе через її душу в непере-литих у слова відчуттях і почуваннях.

Те відчуття як передчуття: щось таке повинно прийти в її життя. Незвичайне, прекрасне. З цим почуттям радости, значної ваги свого життя, вона засинала, зморена за день, з ним прокидалася вдосвіта.

II.

Не знати, коли й як зробилася справжня весна. Ще недавно бурхливо всюди бігло, клекотіло, рвалося в невідому далечінь, навратливо збігало з городів у ярі, ще вчора віяв гострий вітер, — а тут враз стала голубливо-м'яка теплінь, земля запахла молодою зеленню і раптом просохла. Де-не-де ще було болото і вони муіли шукати стежки, або протоптаних ступаків, щоб не замастити ніг, ідучи в страстний четвер до церкви.

А як верталися, то вже було сухо.

Вертався їх чималий гурт. Осташенки, старий Пелех із старшим сином та дочками. Не було межі ними Наталки. Вона вийшла заміж цієї зими в Розумницю, але була друга Наталка — Пелехова.

В безмісячну теплу ніч весняну виходили із церкви й розходилися по всьому селу запалені свічки, — скрізь вогники, вогники. Дехто приробив собі паперового ліхтарика, щоб страстної свічки не задмухнути. Осташенко вклав свічку в скляний ліхтар. Бо цим вогнем святим треба ще випалити хрести на дверях стайні, клуні, на сволюку в хаті.

Недалеко в Осташенків об'явилися сусіди. По другий бік берега, так за одну верству, поставив собі хату й заводив садок Матвій Пелех. Оце ж вони йшли, себто, старий, двоє дівчат та Петро, парубок у призовному віці.

Цей Петро разом із Манілом до школи ходив, але не доходив до кінця. Маніло вже служить поштовим чиновником у сусідньому повіті, а Петро не дуже за тією наукою розбивався. Він мав веселу вдачу, білявий чуб і сині очі. Учився він тако собі, але у всіх хазяйських справах був певний. Батько його скрізь уже замість себе посилав. О, то хазяйська дитина! — казали про нього хуторяни.

Він чомусь конче хотів, щоб Дарочка не оступилася та не влізла в болото. Старі йшли собі десь позаду, молодь погналася вперед, а Петро присвічував ліхтарем дорогу і говорили вони бозна про що. Про харки-макогоніки та сім кіп гречаної вовни. Ну, так, Никодим дуже глибокодумно розказував про дядька Харка, який у місті навчився про себе панської пісні.

— От, купив він оселедця, сів під возом і їсть. Коли

чує, щось десь грає. Підняв голову, а то з вікна, якраз проти нього сидить панянка й співає »Звук унилий«...

— Ага, я знаю, — зрадів Петро, що хоч раз може й він похизуватися неабиякою одукованістю. — Ось цю:

Звук унилий фортеп'яно
Виражай тоску мою,
Я живу середі тиранов —
Облегчі печаль мою...

— Ото-то-то! Вона! Дядько Харко добре слухав, враз запам'ятав. Приїхав додому й хвалиться. »От, я про себе пісню сьогодні чув, сто чортів і сіра свита та ще й га!

Жук у глині, Харко п'яний
Виряжа куму свою...
Я жую суху тараню
Обмастити піч мою...

А хіба ж я був п'яний?

Регочуться всі, Петро крізь сміх питає:

— А чого ж тараню, коли він оселедця їв?

— Бо мабуть був п'яний, — глибокодумно відповідає Никодим.

Петро не хоче відстати, він розказує якусь придабашку про циган, що крутять сонцем, а з циган зійшло на дурнів. Побрехеньки й придабашки так і сипалися, кожне мало якусь напоготові й виривалося, щоб і собі що втяти.

Про дурнів уже розказувало трете.

— А то був собі такий джэнджуристий парубок, як би, скажімо, Аршин з шапкою. Він забрався межи дівчат і хлопців, узявся в боки й каже, щоб усі чули:

»Штани мої сині, а ще другі в скрині!«

»То віддай мої!« — підскочив до нього найвірніший приятель, як би Муркур.

»Цить, дурний, це я так хвалюся!« — засичав до нього хвалько...

— Та про тих дурнів є та й є! — каже Дарочка.

— На, дурний, груш, та мене не ворущ! — перебиває Наталка.

— Їж, дурню, бо то з маком!.. — вставляє Петро.

І посипалося:

— Дурний та й не журиться!

— Пошли дурного, а за ним другого!

— За дурною головою та й ногам нема спокою!

— Оженився дурний та взяв біснувату, та не знали, що робить, підпалили хату!..

— Дурень думкою багаті!..

— Вольному воля, спасенному рай, а дурному степ!..

— Обіцянка-цяцянка, а дурному радість!

— Дурне діло не хитре!..

— Два дурні б'ються, а третій дивиться!..

Ішли й вигадували навипередки, все чогось більше розвеселяючись. Кожне хотіло щось викрутасішого пригадати. А й не чують, що старі підійшли вже зовсім близько.

— Дурному й пальця покажи, то буде сміятися... — сказало позад них зовсім іншим, докірливим голосом.

Всі враз так і принишкли.

— То сьогодні страстний четвер, а ви такі видумаси справляєте. Христа сьогодні розп'яли, він муки за вас приймав, а ви... Я думав, вони про щось божественне говорять... — почав вчитувати старий Пилип.

Молодь присоромилася. Як тут про божественне говорити, коли в гурті чогось так хочеться погзитися? Ніч така тепла та гарна. Але тато правду кажуть!

— Хахоньки будете справляти на Великдень, а тепер гріх! — навчав Пилип, а з того всього мало не прогавив поворотки до свого хутора.

— Прощавайте, Матвію, ми вже вдома, а вам ще треба трохи попойти...

III.

У великодню ніч не сплять люди.

Під церквою, біля церкви повно. В церкві стільки народу, що стоять аж у притворі.

Кругом церкви вже виріс предивний вінок, — із людей, вогників, пасок, крашанок... Кожне принесло свого кошика, — святити, — й поставило в ряд. В кожному кошику горить свічка. Від мерехтливих вогників у нічній темряві радісно виграє й міниться біла скатертину, вишитий, чи узором тканний обрус, рушник. На них по-мистецькому розкладені сині, зелені, червоні крашанки, визерунчасті писанки, кружалка ковбаси, одварене сало, а ні, то й ціле порося. Паски-баби змагалися межи собою, котра вища, котра краще прибранна.

Дарочка із своєю паскою стоїть біля відзігornoї Мар'янки Ференцевої, своєї вірної колеги. Тут таки крутиться й Петро Пелех, хоч його мати із сестрою стояли аж десь у другому місці. Воно ніби й не годилося б парубкові стовбичити межі дівчат, — он хлопці на вигоні перед церквою багаття палють, та він і в хорі співає. Але чого дурна молодь не робить!

Тут Петра й заскочив Меркурій Саргола. Він чогось нишпорив межі людьми, когось шукав. Заглядив Петра й укрив мокрим рядном.

— А стонадцять... — хотів сказати «чортів» та згадав, що він під церквою. — То я тебе шукаю, а ти тут за спідницями упадаєш?

— Або що? — не дуже затривожився Петро.

— А в півчій хто співатиме?

— А ти!

— А ти! — перекривився Меркурій.

— Христос Воскрес, Меркуре! — перебила їм сваритися Мар'янка. — А нас ти й не бачиш?

— Воістину Воскрес! — буркнув сердито Меркурій.

Меркурій тепер уже не пнувся читати апостола, як кілька літ тому, але в церкві ніколи не переставав співати. Втім, його головною пристрастю стали тепер книжки, а не гармонії та скрипки. І те, й друге він таки мав, до церкви ходити співати не переставав, але жадібно складав свою бібліотеку. Чогось так любив у книжку заглядати, і що більш коло тої книжки було заборон, то смачніша вона йому була. Йому того життя навкруги так було мало, а в книжках знаходив і переживав інше, нетутешне.

Крім церкви й книжок, мав ще одне захоплення. Разом з Абою Цудечкісом ходили в таємний революційний гурток, там разом розбирали революційну літературу. І як треба було часом кудись занести її, чи перевезти в більшій кількості, — то на Меркурія можна було покластися, як на кам'яну гору.

Меркурій таки потягнув за собою Петра. Дівчата залилися самі.

— Ой, як я тобі щось скажу, Мар'яно! — не могла вже витримати Дарочка. — Ой, якби ти знала!

Подруги таємниць одна від другої не мали й не могли їх витримати при собі.

— І чого це той Петро так за тобою упадає? — питає, лукаво примружившись, Мар'янка у відповідь на Дарчині слова.

— Бо й ні! То може за тобою!

— Е, не кажи! Я вже бачу, тут щось завіряється. Він тільки на тебе й дивиться.

— Ой, якби я тобі щось сказала! — знову натякає Дарочка.

— Та кажи швидше, бо я вже лусну з нетерплячки!

— Тільки ти нікому-нікому не говори. Забожись, що не скажеш!

— Сйбо, присьейбо!

Дарочка витягає щось із кишені, розгортає хустинку, розкриває коробочку й показує.

— Диви, що мені сьогодні подарував Петро!

— І-і! А їйбо! — розгорілися Мар'янчині очиці.

Низка червоного намиста аж очі вбирала.

— Ану, надягни!

Вбиралися то одна, то друга, десь геть далеко відійшовши, щоб люди не сміялися з них.

— От, той Петро! І чого він таке собі здумав? — не добирала Дарочка.

— Любить тебе!

— А скажи, — любить, чи ні? — сумнівалася Дарочка.

Вона так би хотіла знати. Все, все, — і погляд, і усмішка, і ці коралі, і от де вона, там він крутиться, мов із під землі виростає, — все це таким солодким туманом обгортало її, а від того ще більше хотілося знати: любить, чи не любить? Мабуть, ні!

Вже скільки раз вона ворожила. Візьме стеблину молоденької травиці, насіче її нігтем і рахує-приказує:

— Любить — не любить, плюне — поцілує, до серця пригорне — до чорта пішло, своєю назве. Любить — не любить...

А як виходило «не любить», то до трьох раз ворожила, щоб вийшло таки, що любить.

Так і тепер. Зірвали галузку з бруньками й почали ворожити.

— Любить, любить! — сміялася Мар'янка. — А ти його теж, мабуть, любиш?

— Е... ти б хотіла усе знати!..

— О, почервоніла! Я йому сьогодні скажу.

— Мар'янку, крий Боже! — вчепилася Дарочка за рукав їй. — А як він не...

Вони б цілий день про це говорили і не надокучить їм.

— Вбери намисто! — просила Мар'янка. — Вдягни! Тобі так гарно в ньому!

— Чогось соромно! А що я мамі скажу? Спитають же, де взяла.

То була поважна заковика. Мар'янка задумалася.

— Ну, й що ж би тут таке збрехати?

Дарочка ажніяк не вміла брехати.

— А, де той Муркур? — забракло Мар'янці. — Він би зараз щось вигадав.

— О, ще й Муркурові розкажи!

— Зажди, щось я видумаю... О! Скажи, що знайшла!

— Як знайшла, то треба віддати. Мама не дозволять носити.

— А ти скажи, що... Скажи, що купила!

— А за які гроші?

Так і не додумалися, що сказати. Вже виходив із церкви хресний хід, пан отець у білих ризах, за ним корогви, свічники, півчі, люди. Три рази обійшли кругом церкви, тоді святити паски...

IV.

Христос воскрес,
Хома паску несе,
А Хомиха порося,
Похристосуємся...

Дзвони й дзвоники на дзвіниці наче видзвонювали ці слова. То діти цілий день напереміну баламкали, ані хвилини не даючи спокою дзвонам.

Сонце в цей найрадісніший день року світило щиро, якнайтепліше, але не пекучо. Скрізь розпускалася ніжною пінкою зелень, скрізь було ніжнозелено, молодо, весело.

Скрізь і всюди земля була всіяна червоними, синіми, жовтими цяточками, — з крашанок. То діти христосувалися — чия дужча? чия переб'є — і тут же переможець з'їдав виграну крашанку, а шкаралупками мозаїчно встеляв весняну землю.

Така ж сама молодість вирувала навколо церкви. Писанки й крашанки ожили, поробилися дівчатами в яскра-

вих, кольорових убранях, вишиваних сорочках, вінках та розмасних на повітрі стяжках.

Писанки й крашанки побралися за руки й довгим журавлиним ключем ходили кругом церкви, зливаючи ритм пісні й руху в одне. Плели хрещика.

Дарочка з Мар'янкою прийшли, аж як хрещик плівся через усю Марійку від церкви до цвинтаря.

Петро уже давно їх чекав. Він ще здалеку всміхався дівчатам. І як рано чомусь не насмілився, а звичай велить, то мусіли тепер цілуватися. З Мар'янкою спершу.

— Христос воскрес!

— Воїстину воскрес!

Так тричі.

Коли надійшла Дароччина черга христосуватися, вона запрячалася була, але — так звичай велить.

І з Мар'янкою Петро поцілувався в щоки, а Дарочку три рази поцілував аж у самі уста.

Бідна Дарочка спаленіла! Може й справді Мар'янка йому сказала, що вони ворожили на листочках і випало їй останнє «поцілує». Але коли вона могла йому розказати?

Всі з церкви тоді пішли вдосвіта додому розговлятися. Розговілися, — тато пішли, спалили під яблунею свячені кришки й шкаралупу, а тоді вже старі полягали спати. Дарочка ж анітрохи не хотіла й не могла спати.

Цей день великодний довгий, як море. Нічого не робиться в цей день, усе святкує, все радіє сонцем, весною.

Ще не повставали старі, як прийшла Мар'янка. Довелося їй трохи почекати, щоб повставали старі, та щоб справити враження своєю новиною.

— Оце, — каже, — бачите, яких стяжок наслав мені Данько із Києва? А ще прислав він ось яке намисто. Тато казали, — тобі віддати, Дарочко!

Тато Мар'янин Дарочці доводився хрищенням батьком.

— Але гарне! Вдягни-но, Дарочко! А тобі воно й пасує!
— каже мама.

— Я вже й не скину! — раділа Дарочка.

— Десь-то розбагатів ваш Данько, що таких дарунків наслав. Що ж він іще прислав?

— А малій Явдошці ще черевички прислав, — навманя збрехала Мар'янка.

— Воно ж іще не ходить, у колісці.

— Він там знає!

— Коли ж він сам уже приїде?

— Писав, що після Зелених свят.

— О, десь-то велике цабе вже стало з вашого Данька!

От тепер це намисто красується вже на шиї в Дарочки і Петро із радістю те бачить, милується.

Мар'янка не витерпіла й розказала Петрові, як то вона туману в Осташенків напускала — і всі вони сміються, хоч Дарочці совісно, що вона гріх на душу прийняла. Але так же хотілося сьогодні намисто вбрати, що...

Ні, не змовилися Петро з Мар'янкою!

Але чого ж він її тільки одну в уста поцілував?

V.

Ніжна зелень весни вже згушла в соковиту, вже все розпустилося, вже в городах усе вкорінилося, розросталося.

Було це ще не літо, але вже й не весна. Минули Зелені свята. Був час полоття в городах.

Не було ще палючої спеки, але й сонце припікало та вигрівало навіть материні старечі кістки.

Дарочка з Марією пололи бур'ян, не розгинаючи спини. Наче втікаючи, Дарочка все виривалася вперед, вона полола завзято і непомірковано. А може того й не помічала, бо була в п'яній нестямі, причинна.

»Чому Дарочка не обзивається, не співає, така чудна якась мов не тут вона?« — думає собі Марія.

Щось із нею діється. А що? Вона й сама не тямить, сама жахається.

Йй хочеться, — нестерпно, жагуче, — цілуватися. О, Господи! Не вірять сама собі, — а так!

І чи було те все, чи примарилося?

Місяць бив їм просто ввічі, місяць усе сріблив, — і той рів за садом, де вони сиділи з Петром. І щось таке було запаморочливе в тій ночі, що не можна було розлучитися їм. Ще так ніколи не було, хоч не один так вечір просиділи.

Вона вже кілька разів поривалася встати і йти до хати, але Петро не пускав і ще раз цілував, і ще раз.

І тепер вона не вірить сама собі, що це було, що це могло бути. А від чого ж ці червоні маки розцвіли, горять, п'янять, палять душу?

Мов сонна, мов світ цей із чистим небом і умитим сонцем не існує, вона хоче тих поцілунків ще, невситимо! Боже, якби мама знали! Якби мама знали, що в неї в душі розгорілося!

І нічим себе не можна уговтати! Вже та сапа аж літає в її руках, вже вона хоче присилувати себе вслухатися, про що говорить мама з Марією, — а та страшна пожежа все закриває. Чи діждеться вона вечора? — заступає думка почуте. Звернені до неї слова закриваються хмарою, туманом і Дарочка не чує, що то говориться.

Чи діждеться вона вечора?

VI.

В полі біло, тихо, засніжено...

Старий Пилип Остащенко одягнув кожуха і вийшов на двір.

В тишу полів м'яко падав звук. Кругом було біло і незаймано. Все було вкрито пухким снігом, однаковим і на землі, і на покрівлях, і на цямрині та піддашках. Навіть дерева обросли білим пухом. Навіть стежки не було, навіть слід від гусей зразу ж застелявся.

Сніг падав спокійно, тихо, лагідно, замріяно...

Старий Пилип, не чуючи власного кроку, підійшов до воріт, що відділяли обійстя від саду й вели до шляху, і з зусиллям відчинив їх. Гуйджасало учепився за ним. Старий пішов у сад, обійшов кругом, постояв коло кожного дерева. Пригадував день і годину, як садив ці щепи, — і стало йому жалко покидати цей світ.

А втім, може й гарно тихо відійти... у цей ранок, — пухнастий, спокійний, засніжений.

Імли зливали небо з землею, кругом була така безмежна, неозорна білість, святість.

Потім він пішов на дорогу, — невидною, але скільки раз сходженою стежкою. Як доходив до осокорів, — серце стиснулося, спинилося.

Ні, не йти вже йому в далеку путь. Піде вже, мабуть, у останню.

І знову стало йому шкода цієї садиби, де вкладено всю працю життя, де трудилися його руки. Дітям зостанеться. Стара доживатиме віка. Треба було б послати до Побійної за Донькою, до Розумниці за Наталкою, за Манілом... Мотря

з Хросиною вже не приїдуть, — вони десь на Зеленому Клині. Симон також хіба прочитає в Києві листа, що тата вже нема.

А ще й Дарочки шкода. От і не встиг її за доброго чоловіка заміж дати, весілля справити. Ніде правди діти, той Петро золота дитина, Пелехи з хазяїв, — але куди ж було дитину віддавати, як Петрові доводиться ось три роки салдаську муштру відбувати? Щоб там свекрусі годила?

Ще молода, хай подіває, а як судилося їм побратися...

Шкода йому було Дарочки. Хай ще коло матері посидить.

Отак вони поговорили із Матвієм Пелехом, як той закинув, що Петро хоче старостів заслати. А ще питався старий Матвій за придане. Ні, не буде ділити своїх п'ятнадцять десятин Пилип, от і сини пішли в світ. Щоб так стягатися на той шматок землі та й знов його почикати на рушнички?

Що ж, як судилося Дарочці з Петром побратися, — в час добрий... Як вернеться із салдатів... Вже він того не побачить... Прийдеться попрощати та...

Ішов по пухкому снігу, ледве ноги згинав у колінах. Тяжко було дійти до хати. Здавалося, наче він сьогодні ішов цілий день, — так втомився.

Старий Пилип постояв біля хати, а Гуйджасало, що не відставав від нього, лащився, обіймав лапами кожуха. Старий згадав, що ще не подивився до товару.

Молода теличка тужно заревла, мов заплакала, побачивши його. І знову стало жалко йому чогось.

Коні тоненько заіржали, почувши знайому ходу. І все те дихало ніби одним подихом з ним, було ніби частина його самого. Не тільки діти, онуки, а й це все, що мукало, іржало, кудкудакало, гавкало, мекекало, гелготало...

Постояв, кинув останній погляд на цей білий світ і пішов до хати.

Ліг горілиць і почав думати. Колись та прийдеться помирати. І вже того життя лишилося небагато, — може кілька годин. Чи не забув він чого сказати, чого зробити? Наче ні! Нікому нічого не винен, ніхто до нього жалю не має, нікого не скривдив, не обдунив. Душа весела і легко через це... помирати.

Старий Пилип не спав з досвіта, все думав, усе передумав.

Тепер він узяв чисту сорочку, наготовлену на смерть, помолився, вийняв з-за образа свічки і лежав спокійно.

Дивився, як у хаті тече звичайне життя, стара з Марією порасться, Никодим із Даркою десь у стайні, — нащо їх завчасу...

Еге, вже нажився! Нічого й не боліло. Нічого й не треба. А може й на тім світі так біло та легко й святково буде, як сьогодні?

Думав Пилип про життя на тім світі, а може й відходив від життя цього...

А на дворі біло, тихо, засніжено. Сніжок замріяно, помалу-помалу опадав на землю.

VII.

Куди не глянеш — обрії, куди не сягнеш оком, — жита, пшениці квітнуть. Загубишся серед полів і йдеш, ідеш. Може так і до кінця землі дійдеш?

Сонце заливає блискучим своїм промінням усе, — аж очі мружиш. Над хвилястими пшеничними ланами здійсмається безперестань мерехтливе повітря, воно мигтить, наче над вогнем. Наче хліба без вогню, без диму горять і не згорають. Квітують.

Десь на обрїях стоять марева — неіснуючі хутори, села, ліси.

Сьогодні — Петра. Сьогодні в полі нікого нема, бо мавки ходять. Дітей хапають. Може й Дарка зустріла б якусь мавку? Може вона навмисне для цього вийшла в поле, — не шляхом, а стежкою. Загублена серед високих хлібів дійшла аж до берегів, де починаються Марієцькі городи.

Ой, темна нічка, петрівочка,
Не виспалась Ганнуса дівочка...

Десь іздалека, з берега долітає тонкий дівочий верх.

Це вже близько й село. А чого вона туди піде? Мар'янка тепер не та, — як зустрінуться, то не мають чого говорити. Пересілося їх приятелювання, Мар'янка що інше в голові вже має.

Тільки Дарочка, яка була, така й зосталася. Вже їй переступило за двадцять, — а вона наче спинилася на віковій підлітка і всіми своїми силами опирається бігові часу.

Вона не помічала, що збігали роки, їй вони були не одноманітні, бо в кожній порі вбачала свою красу, якесь чудо, —

у білій зимі, у розквітлому літі, як ось тепер, у бурхливих весняних водах, у осінньому золотому вмиранні.

З чим би не зіткнулася Дарочка, її духовий зір вбачав оцю красу, чудо незвичайности. Без краси й чуда не приймала її душа дійсности, заперечувала.

Любила працю в полі, зимові хуртовини, дощ, — а по-давньому не відчувала смаку в хатній метушні. Там краси душа її не відчувала, там треба було забивати голову дрібницями і згубити наймилішу частину себе, — споглядальну-чудовну.

Минуло три роки, як помер батько — тихою, спокійною смертю людини, яка чесно й гідно пройшла свою трудову путь і прийняла благо вічного спочинку. Всіх благословив і попросив запалити свічку в руках.

Господарство перейняв Никодим. Весною ж почав ставити нову хату. Заощаджував на всьому, де тільки можна. Кожна копійка йшла в будівництво. Мама з Даркою зосталися жити в старій, Маніло служить десь на пошті, а Наталка давно вже заміж пішла.

Всі подруги й товаришки вже повиходили і найближча колега, Мар'янка також, — тільки не за Меркурія. Вже кожне лаштувало собі життя нове, — одна тільки Дарочка дівувала.

Трое засилало сватів, троє пішли ні з чим. Одному відмовила тому, що осоружний був їй, а другому тому, що занадто любила.

Аршин із шапкою засилав сватів. Як почувала це Дарочка — в очах їй потемніло. Навіщо йти за нелюбого, — чи їй потрібен той заміж? Просилася в матері:

— Не віддавайте! Не піду!

— Доки ж будеш дівувати? До сивого волосу? Ти вже й так стара. Трьом сватачам гарбуза дала, — що ти собі думаєш?

Що думає Дарка? Посагів за нею нема, землі жодної. Батько, вмираючи, заповідав землю не ділити. Дочки мали по двадцять п'ять сорочок у скрині, — бо менше було сором мати, йдучи до чужої хати, — кілька убрань, справжніх коралів по три разки, та й по всьому.

Чи випадає такій бідній дівчині перебирати? Хоч би й гарна, хочби й з товстими чорними косами аж до п'ят.

Засилав старостів багатий удівець із двома дітьми.

— Чи підеш? — нерішучо питала мати.

Хоч крута була стара, а не наважувалася випхати дочку-мизинку абияк, аби з хати.

— Ні! — не вагаючись, відповіла Дарка.

— Та й так і будеш сивіти? А як я помру? При Никодимові житимеш?

Ох, і при Никодимові не хотілося! Чогось ставав Никодим щораз сварливіший, щораз скупіший, щораз твердіший. Рідко коли зажартує, як колись бувало, а Марія — та із сinyaками часто ходить, заплакана.

А проте, не кається Дарочка, що й Петрові Пелехові дала одкоша. Непримирана й затята, Дарочка й досі не може забути тої кривди, яку Петро їй заподіяв.

Було б йому прислати старостів таки на Зелені свята, тільки три роки тому, коли вона, замаєна коханням, чекала в хаті, замаєній клечінням і осокою. І не дочекалася. Розважний, як старі батьки, обережний і розмірений, він міг втрачати кожен день і хвилину без неї, а вона без нього не могла.

Дарочка тоді була така, що нікого не слухала б, тільки власного свого серця. Запалилося воно тоді вогнем-пожежами, не хотіла вона слухати старечих розрад. А він — міркував, вимірював, роздумував.

Так, бо вона дужче любила його, ніж він її!

Три роки згодом зустрілися, як вернувся з військової служби. У Мар'янки на весіллі. Хоч би йому що сталося, хоч би тінь туги за нею позначилася на його обличчі!

Не тужив він за нею, як вона за ним!

Був ще кращий, блискучіший. Стрункий такий став, у рухах меткий. А веселий, гомінкий, як і був, може ще гомінкіший. Він так і розсипав круг себе сміхи, дівчата так і липли до нього. І Дарочка не була ближча йому, ніж усі інші, вона це бачила добре.

Може Яринка Слухаївна й тоді вже була миліша йому, бо на другий день після того, як не вдалося сватання у Осташенків, Петро заслав старостів до неї.

Кожен його веселий, усміхнений погляд на інших, на Яринку гострою стрілою впивався їй у серце. Якби це їй байдуже було! А йому байдуже було, до кого всміхатися. Він жартував, а її пекло вогнем кожне веселе, люб'язне його слово.

»Ну, певно, — думалося їй, — Ярина багатша, вона має п'ять десятин приданого. А Петро такий обачний...«

А навіщо ж він зводив її? Нащо ті ночі сріблясті були, ті поцілунки жагучі, нестямні? Щоб заронити в її серце отруту кохання — тоді розмірковувати, як у житті вигідніше повестися?

Але то велике нещастя впало на неї, як вона любить його більше, ніж він її!

І от тепер, на Петра, вона межі полів сама, лише з Богом, питає себе: »Чому так зробила?«

Інакше не могла. І тепер, через три роки, ще так би зробила. Кохання не знає меж, перешкод. Кохання не може шукати вигод.

Або не треба нічого!

Тут у полях, лише з Богом, Дарка вірила, що якась незвичайна доля чекає її. І то не в заміжжі. Вона відчувала повів великого над собою. Недарма їй хочеться чогось такого незвичайного, небуденного.

Але весь уклад життя довкола був такий, що це загадково-гарне майбутнє могло бути тільки в заміжжі. А замужу, аби голову втелющити, вона не приймала.

Вже давно забула вона своє дитяче захоплення »Сарголовим дурилом«. Він також десь у світах був, водночас із Петром салдатчину відбував. То смішне, чи рівня вона йому? Рівняйся кінь з конем, а віл з волем! Так і вони. Він багач, а вона що?

Але як літо минає, все думаєш, — попереду ще воно, — та й не зоглянешся, а його вже нема... Так і Дароччині мрії. Де ж те казкове майбутнє, незвичайна доля, коли пройшли-проходять найкращі літа?

Вже було їй двадцять чотири роки.

5. ЧЕТВЕР

I.

Веселий, золотисто-бджолиний гомін здіймався над Дрижиполем.

Хрисанф Демницький походить межі возами. Біляві вуся за цей час стали довгими, закрученими й завислими вниз. Хоч був ще ранок, вже дуже пражило сонце й Хрисанфові Петровичеві жарко стало в своєму чесучевому сюртукові.

З раннього дитинства любив він цей середульший день у тижні — четвер. В цей день з усіх сіл багатої, родючої Дрижипільщини з'їжджаються і сходяться всі, хто з чим має, до Дрижиполя. Всі площі, вигони, торговиці, всі кривулясті бічні вулички десь перед півднем захарашені возами, кіньми, різноманітним купном-продажем.

Повітря над Дрижиполем тоді стає насичене найрізноманітнішими звуками й запахами. Врещать свині й поросята на свинячій торговиці, ревуть корови й телята на окремій волівій торговиці, іржуть коні по всьому Дрижиполі.

Славетні далеко поза межами України кінські переторги відбуваються на дрижипільських ярмарках. Цигани й ліверанти зганяють їх табунами з усіх найдальших округ і губерній у цей день. Дрібні й великі господарі виводять свій молодняк. Кажуть, навіть з Туреччини приїзять до Дрижиполя купувати коні. І не раз бувало так, що один і той самий кінь перепродується за день разів з п'ять. Цигани тут продавали старих коней за молодих, кривих за рівних, шкап за рисаків... Недарма й приказка існує: »Не бери жінки в Києві, не купи коня в Дрижиполі«.

Десь о дванадцятій годині все містечко вже встелене золотистою свіжою соломою, розсипаним вівсом, пшеницею, житом. Все набирає затишного, по-селянському чепурного, вигляду. Разом із людським гомоном і різноголосим джеркотанням гусей, разом із муканням, іржанням, мемеканням, зносяться до неба випари від кізків...

Але Хрисанф Демницький любить саме початок четверга, саме оцей, ще не розгуляний, але вже закипаючий вир ярмаркового життя. Він походить межі кіньми, межі довгими рядами з золотим збіжжям, межі мальовничими глиняними мисками й горшками, заглядає до сидух, що навіставляли ряди з гарячим, ковбасами, пиріжками та книшками.

Він щоразу приїжджає з Розумниці у четвер до Дрижиполя. Не приїжджає він ані з жадним крамом, ані збіжжя не продає, ні коней не виводить. Але й у нього тут є свої пекучі інтереси.

Як мисливець, пантрує він по всіх рядах та торговлицях, а тимчасом раз-у-раз киває головою, відповідає на привітання й радісні вигуки. Тимчасом приглядається до всієї оцей дрижипільської людности, що висипала з хат і левад, із степів і садків, байраків та хуторів, з ярків та переярків на цю щотижневу виставку дрижипільської породи.

«Дрижипільська порода» здавна цікавила Хрисанфа Петровича. Ще давно колись, студентом будучи, брат його, покійний Володимир, розкопав десь у церковних архівах, що оця річечка, до якої прилягає їх попівський город, не є безіменна. Цей висихаючий ручай, що відділює Дрижиполе від села Городища, такий мілкий, що восени в ньому можна замочити ноги тільки по кісточки, — цей ручай, цей потічок і є літописна ріка Торч. Так іменувався він у старих, церковних актах.

Брат Володимир, був зрушений, приголомшений цим відкриттям. Ця їхня річечка, де ростуть верби просто з води?!

І не диво, що Володимира це так стрясло. Ще змалку, хлопцями, чули вони від старих дідів, що село Городище на горі по той бік річки було колись, за незапам'ятних часів, великим містом, мало сорок церков, тощо. А тут, де Дрижиполе, були лише яруги та байраки. Місце, де були вали того міста, навіть і тепер кожна дитина в Городищі покаже. Але ніхто не знав, як воно звалось. Городище та й годі!

Володимир із сільськими хлопчиками ходив сам робити розкопани й відкрив у кількох місцях рештки якогось справді таки городища.

Та невже ж це й є те місто Торчеськ, зруйноване

татарами, що про нього пишуть стародавні літописи, а новітні історики та археологи не можуть встановити, де він?

Ех, рано згас Володимир! Згорів, за все брався, а ще те заслання його доконало. Якби жив, — встановив би, довів би, що це й є те нещасне місто Торчеськ, стерте з лица землі. Скільки їх, таких міст, зникло навіки на Україні, безслідно, за тих страшних хуртовин?

У всякім разі, Хрисанф із цікавістю приглядається до облич. Хто вони, оці люди, чиї нащадки, яких народів?..

Про які трагедії українського народу свідчать оці широкі вилиці, оці чорні густі брови з монголоїдними рисами? Де взялися оці прізвища: Горгулі, Джоголи, Сарголи, Каракамболі, що ними повні Городище й Дрижиполе? Чи нащадки це тих половців, що кілька раз брали місто Торчеськ, побили Святополкове військо, спалили місто?

Ах, як це сказано в тім літопису XI-го століття? Володимир спеціально це місце розшукав і не раз цитував. Колись вони знали його напам'ять.

»Половци же приймаша град, запалиша и огнем и люди разделиша и ведоша к вѣжѣ въ сердоболемъ своим и сродникам своим многу роду крестянське: стражюще печальни мучимы, зимою оцепляеми въ алчи и в жажи и в беде, опустнѣвие лица, языкомъ испаленимъ, нази ходящи и боси, ноги имуще сбодены тереньемъ; со слезами отвещаваху друг к ругу, глаголюще: «аз бѣхъ сего города» и другие: «аз сея веси» так сѣупрашуются со слезами, родъ свой поведающе и vzdышчюче, очи возводаще на небо къ Вышнему, свѣдущем тайная...«

Хто ж вони, оці вилицюваті кароокі Каракамболі й Джоголи? Чи ті, що «огнем запалиша град» і «люди разделиша», чи ті, що в кочових вежах сиділи «середбольні сроднікі», чи ті, що в «жажі і біді з язиком іспаленим, ноги имуще сбодены тереньем» — руські старожитні люди? Чи не є оті бал-бали — кам'яні баби печенізькі й половецькі, — і українські предки, так само, як і давні слов'янські руські племена?..

Чи Торчеськ, — місто торків і берендіїв, отих що на околицях Київської Русі охороняли кордони від кочовиків?

Оце ж тая околиця, Дрижиполе...

II.

Хрисанф Петрович раптом побачив те, що він шукав із самого ранку. Думи про минувшину раптом десь відлетіли, він весь наструнчився, запалився.

Недалеко від горшків і полумисків він побачив натовп людей. Кого ж то вони оточили? Так і є — лірник!

Демницький протиснувся вперед і вийняв свою записну книжку...

Але, Боже мій, лірник раптом уриває свою пісню. Скільки не стоїть Хрисанф Петрович, лірник уперто мовчить. Натовп рідшає, він зостається сам. Навіть лірник, і той збирається геть...

На своєму віку Демницький немало вже зібрав, записав пісень на Дрижипільщині. Своє життя він цьому присвятив, свою лікарську практику в Розумниці до цього пристосував. Особливо водив він компанію із літніми бабами, часто ставив їм чарку і тоді тих пісень сипалося, як із мішка...

Але бувало й таке, як оце зараз, — важко було записати, треба було шукати особливої дороги до серця людини.

Найважче ж було із сліпцями-лірниками, бандуристами. Вони ревниво берегли свої скарби і з якого боку не заходив Хрисанф Петрович до такого співця, нічого не виходило.

От і тепер... Зірвалося! Як же той сліпець знав, що він підійшов?

Зітхнувши, він пішов бродити далі по Дрижиполу, встеленому вже пахучою, жовтою соломою.

А все ж, якщо оці дрижипільські Сарголи — нащадки половецьких, чорноклобуцьких чи яких інших тюркських кочових орд, — чого ж українську пісню виплекали вони, а не якусь половецьку, чи берендіївську? — раптом ударило Хрисанфу Петровичу в голову.

Очевидно, він думав перед тим, що не чисто слов'янська кров тече вже в жилах української нації... А може з фахового медичного погляду, — що наступні покоління від схрещування двох рас талановитіші, ніж нащадки замкненого в собі народу? Так, але чому ж українську пісню й думу хотів він записати щойно, а не якусь монгольську?

Ненароком, вже сам того не шукаючи, він натрапив на другого лірника. Він опинився так щільно коло нього, що почув зовсім виразно:

— Пан!..

Він побачив, як поводитир торкнув сліпця-лірника за рукав. Сліпець раптом перестав грати.

Так он воно що!

Як же його записати оцей невимовно гарний «Страшний суд»? Це ясно, — поводитир, як тільки наближається він, попереджає лірника.

Найгірше те, що всі його тут знали. Знали його, як дивака-пана, який ходить по ярмарках, припитується до лірників, водить компанію з бабами, — нема йому чого робити? Що він у тому лірницькому галайканні знайшов? Ет, панські забавки, химерики!

Зрештою він же може стояти день у натовпі — і так послухати. Може як і запам'ятає.

Хрисанф Петрович заховався за людьми й слухав. Його до сліз зворушував оцей речитатив думи, завжди. Оці прості й величні слова пісні, що бережуть минувшину, щоб не загубилася в поколіннях і пам'яті людській. Оцей епічний початок кожної пісні: «Каже, гей...»

Мав палицю в руках. І як не можна було виїняти олівця та записної книжки, щоб не спугнути знову лірника, то почав палицею по поросі записувати мелодію. Ні, таки він їх перехитрує! Таки запише хоч одну, дві пісні, а тоді вже, за допомогою зорової й моторної пам'яті легше буде й відтворити.

— Ой, голубе! Дорогий зятю! — радісно скричав якийсь голос над самим його вухом, вриваючись у хвилину найгострішого захоплення незвичайним записом.

Хто б то не був, Хрисанф Петрович відчув непереможне бажання тріснути нахабу палицею по лобі. Він сердито підвів голову...

Це був старий Олевський, тесть. З розпачем подивився на нього Хрисанф Петрович.

— Ходи, голубе, до нас! Зятьок! А ми тільки-тільки про тебе згадували! А йди, вип'єш із нами по чарці!

— Але тату, та почекайте, я ось зараз... — відмахнувся роздратований Демницький. — Зараз прийду...

Але старий учепився до нього, як шевська смола. Був уже добре під чаркою, і так припрохував голосно та співуче, що однаково вже лірника не почувеш.

Ні, рішучо не ведеться сьогодні Хрисанфові Петровичу!

III.

Вони сиділи під возом: Яриней Саргола, Передерій, Рогізняк, Дуб'яга, Слухай, Барабаш та ще кілька хазяїв. Все це були чумацькі діти, діди й прадіди їх заставляли танцювати біду в чумацькій дорозі. Олевський наглядів здалеку Демницького і приволік того, сердитого, сюди. З такими труднощами здобута мелодія враз зникла, випарилася. А записане на поросі вже було затовчене, без сліду пропало.

Випивали вже котрого п'ятирика. Сіли роздушити лише одного, але щодалі, то більша розбирала охота хазяїв. Вже не одно гаряче принесене було сюди, не одна свіжа пляшка.

Від випитого всі поробилися говіркіші, просто незносно балакучі. Приказки, приповідки, примовки, баечки так і сипалися. Тут були самі куми й свати.

Яриней Саргола намагався заволодіти увагою, все починав:

— Ой, свате! Серце! Я — з мургочки! Було в мого батька семеро синів і сім мургів поля...

Але його ніхто не слухав, бо кожен мав пекучу потребу розказати про себе.

— А то я раз був у Києві, — розпочинав знову Яриней. — Та бачу пиріжки такі гарні продає якась сидуха. »Пиріжки з таким! Пиріжки з таким! Що воно, думаю, за так? Може це по панському таким мак зветься? Треба купити, спробувати! Витріщив я цілих три копійки за ті пиріжки, дивлюся, — а там у середині нічогісінько нема. От, дурисвіти!..

Але його ніхто не слухав, всі упадали біля Хрисанфа Петровича, припрохували:

— Будьмо!

— Будьмо здорові!

— Не гребуйте нами, мужиками!

— Будьмо, та не гудьмо!

Він, звичайно, заради своєї пристрасти не цурався таких компаній, але сьогодні уперто не хотів пити.

Яриней Саргола також був не в дусі. Він уже звик, що всі його слухають з полиском цікавості в очах, а це... Тому він зауважив:

— Та й правда! хіба подоба їм тут під возом сидіти? До нашої компанії приставати? Ось краще ходім до сина. Ходім та там по-людському, по-хазяйському, за столом посидимо...

— А ейбо, ходімо! — пристав на це Ференець.

Яриней Саргола з котрогось часу перестав ляяти та розносити свого Меркурія. Навпаки, часто він ним хвалився, а сьогодні то тільки для того, щоб перед Хрисанфом Петровичем похвалитися сином, і кликав усе товариство. Йому й тут було добре.

— А де це, далеко? — запитав Хрисанф Петрович.

— Та он якраз проти нас, — махнув рукою десь убік кінської торговиці Передерій.

Величезна кінська торговиця обпиралася одним кінцем своїм об рівне поле, облямоване садами й хатами дрижипільських хазяїв. Другим кінцем — об ярі й провалля, а посередині м'яко вгиналася і переходила в ярочку із річечкою.

Хоч наче на рівному стояло Дрижиполе, але насправді воно було все порізане ярками, річечками, проваллями. Аж дивно було, що такий великий простір і досить рівний, був незаселений, у той час, як у цих улоговинах, ярочках і над проваллями скупчено тиснулися жидівські хати. Без жадної деревини, з вузькими вуличками для пішоходів, з надбудовами й різноманітними кучками, з ніколи неприбраним сміттям і покидьками людського побуту. Ці скупчення брудоти, смороду й тісноти були облямовані висихаючими річками, що вилами брали дрижипільські висоти й впадали у річку на межі Дрижиполя й Городища.

І вже по той бік річечок око відпочивало на зелені верб, городів. Свіже, чисте повітря нагадувало знов, що є ще радість життя, краса життя, а не сам один гешефт і вигода.

В цей час кінська торговиця була забита табунами коней і возами. Компанія старих гультяїв, стараючись не згубити Хрисанфа Петровича, пробиралася до ганку в якомусь заїзді, над яким висіла велика вивіска: »Шинок«.

Хрисанф Петрович не зовсім здавав собі справу, про якого це Яринеевого сина йде мова. Знав він усіх чотирьох,

Федора, що був священиком десь за Кисвом, Меркурія... А ті, Микита й Андрій, були ще ж дітьми. Невже Микита, — наймиліший Кирдін син?

Вони пройшли не в шинок, а десь ізбоку у сіни й зайшли до якоїсь кімнати.

На дерев'яному ліжку сиділа дівчинка й гойдала колыску.

— Здорова була, Оксанко! — весело гукнув Яриней до дитини. — А клич-но тата!

— Хто там? — обізвався густий бас зі других дверей.

— А де ти там, Муркуре? Ану, давай по чарці!

— Ага! Зараз!

Того, хто вийшов до них услід за цими словами, Хрисанф Петрович зразу просто таки не впізнав. Огрядний чоловік у вишиваній сорочці, але з борідкою-еспаньолкою й самозадоволеною, слабо стриманою посмішкою, — невже Меркурій? Правда, голос мав такий самий, — глибокий баритон, — а їжачка вже не мав.

Він, видно, звук уже до таких навал, бо не здивувався, а тільки згукував:

— О! Заходьте! Просимо! Ось сюди!

Він метушливо запроваджував гостей до другої кімнати, кудись вискочив... Взагалі, не було й сліду в ньому того вайлуватого, несміливого парубійка, якого знав колись Хрисанф Демницький.

Інколи тільки просковзала на його обличчі та хлоп'яча, наївна й весела, наче стримана, але неслухняна посмішка. Але що це за еспаньолка, що це за купецький вигляд, що за шинкарський згин стану?

Невже він тоді так жорстоко помилився, вбачаючи в Меркурієві потужну талановиту вдачу? Невже вигадав собі незаурядну яскраву індивідуальність, що на голову стоїть вище свого оточення?

А з нього вийшов звичайнісінький крамар, та ще й шинкар!

Меркурій бігав коло гостей, ставив на столі пляшки з горілкою й вином, якусь рибу й шинку, а старий Саргола оволодівав розмовою:

— Я завжди казав, що моєму Муркурові робота коло землі в носі крутить... Він собі все метикував, щоб до легкого хліба добитися. Е, молодця сина маю!

— Це все дякувати Богові й татові, — вставив старий Ференець. — Пам'ятаю, як ви вчили, бувало, Муркура Яриневича. Аж пір'я з нього куріло... Он мій Данько...

— Бо коли б не бив, то так би й виросло ледащо, — оволодівав розмовою Яриней. — Бувало, кажу йому: Муркуре! Що ти собі думаєш? Поб'ю, поб'ю йому на голові в цурпалки тую скрипку. А він, назбитки мені, другу купує... Таке убоїсько було, — не надіявся, що вилюдніє...

— А тепер має скрипку? — зацікавився Хрисанф Петрович.

— Є, аж дві! Якої тільки в нього музики нема! — радісно відповів Яриней. — Муркуре! — гукнув старий до другої кімнати. — Ось заграй-но нам якої польки...

Меркурій з другої кімнати чув ці розмови. Він виніс якусь скриньку з насадженим на ній рожевим розтрубом, мов велетенську квітку берізку.

— А це ще отаке маю! — самозадоволено сказав він.

— О! Що воно за штука така!

— А ось побачите! — стримуючи неслухняну посмішку, не поспішався Меркурій.

Він приладнав скриньку й з велетенської берізки вилетіла якась бравурна мелодія.

— Чи ти бачиш? Музика! — дивувалися сивовусі, малі діти. Зглядалися радісно. — І чого тільки не навидумували тепер!

Та Хрисанф Демницький бачив уже ці грамофони. Він із презирством ставився до цієї «музики». Якась досада, жаль і розчарування розбирали його, якийсь недобрий присмак щоразу більше осідав на душі.

Ех, брате Володимире, брате Володимире! За народ пішов ти колись на заслання, згнів від сухот. Жертвенно згорів у кипучій роботі для нього. А для чого, кому потрібні були твої жертви?

Сам Хрисанф Демницький не переймався ніколи запалом тих політичних змагань, може навіть трохи скептично ставився до народницьких ідей — у нього змалку була єдина пристрасть, — народня пісня. Але просякнутий мимоволі духом тих ідей, що квітли за його студентських років, він розпочав свою лікарську й господарську діяльність у Розумниці з того, що збудував за власні кошти прекрасну двоповерхову школу, а ще кращу лікарню. Ніколи він за це платні не вимагав, гонорарів із селян не брав, як лікар.

Те, що дав йому його народ, він старався повернути якнайкорисніше для нього, як найбільше культури йому впоїти.

А цей народ, як тільки »вибивається в люди«, починає набиратися культури, — заводить шинки, прекрасну свою пісню заміняє грамофоном!

І головне, — ніхто, ні ці багаті, порядні й статечні хуторяни, ні молодше покоління не відчували обридливої сторони шинкарського ремесла.

Для них, — як скрипаль, так і шинкар — людина, що має в руках легкий хліб. Честь та шана тому, хто зуміє собі того добитися. Ледащо той, хто не має зисків. Чи існує для них різниця між коршмою й мистецтвом? Хрисанф Петрович думає, що ні...

— Тату, мама кличуть, — вбігла дівчинка, що колисала дитину.

— Хай почекає... Зараз, — відповів Меркурій і накручував собі грамофона далі.

Цікаво, якими ж стали інші учні Володимирові? Данько Ференець, Аба Цудечкіс? За Данька чув, що артистом став. А щодо Аби, то Хрисанф Петрович ще й сьогодні бачив, що ювелірна Цудечкіса процвітає, хоч старий Янкель помер. Тепер там Аба, певно...

Ну, і на що путне навернув їх той мрійник? За кого себе занастив? За коршмаря, чи ювеліра-лихваря? Він згинув із сухот, а вони почитали його книжечки, побавилися в революцію замолоду, а минули молоді літа, одвіялася дурість, — та й взялися до справжнього реального життя, за прикладом батьків — багатіти, вибивати копійку з свого ж народу...

А ти, Володимире, лежи в могилі десь у далекому Тобольську!

Хрисанф Петрович був до глибини душі розчарований. Отаке вийшло з Меркурія!

— Меркуре, а йди-но сюди! — визирнула з-за дверей жінка. — Я не дам ради...

— Дарко! Дарочко! дорога невістко! — радісно заволав старий Саргола до жінки. — А йди-но! Йди-но, вип'ємо з тобою!

— Там у шинку людей повно, я сама їм ради не дам!

— Муркур піде, а ти ходи сюди!

— А хто ж у шинку зостався? — стривожено запитався Мёркурій, вже покинувши грамофона.

— Оксанка!

Жінка з закладеними круг голови кілька разів чорними косами, з очима, сумними, як у лані, мрійними й строгими, запитливо глянула на чоловіка й, побачивши, що він рушив до шинку, — скромно підійшла до столу.

— Ой, ти ж моя дорога невісточко! — приплакував уже розчулений Саргола. — Будьмо! Дай, Боже, що нам гоже, а що негоже, то не дай, Боже!

— За ваше здоров'я, тату! — сказала жінка взявши в руки чарку.

»Де це він доп'яв собі таку мадонну?« — мимоволі здивовано подумав Хрисанф Петрович. — »А сам — шинкар — шинкарем«...

Він ледве сидів, з нудьгою й сумом згадуючи, що сьогоднішній день йому пропав марно.

6. ШИНКАРКА

I.

Чи й справді це Остащенкова Дарка? Те степове, хутірське, тоненьке, скромне запашне стебельце? Чи вона ж це — повновида, квітуча жінка з косами, обведеними круг голови вінком, з сумними й строгими очима?

Вона.

Як це сталося, що замість відлюдного, степового, запашного повітрям, хутора — в цім шинку опинилася?

Сама часто думає. Сама часто віри собі не йме.

Пролетів золотий сон, безжурне дитинство, юнацькі пристрасті, солодкі сподівання і радісна жура, — передчуття чогось гарного й незвичайного. Трьох дітей має, а двоє померло, — і вже не тріпатися їй, не марити про якесь невимовне, тремтливо-тривожне щастя.

А чи ж мала вона його? Чи знає, яке хоч воно?

І знає і не мала.

Як літо, минає життя людське. Все думаєш, що воно ще попереду, а дивишся — вже минається. Вже все позаду.

Так і Дарочка. Все відсилала сватачів ні з чим, не хотіла заміж іти, все чогось ждала. Не то, що обітницю таку дала. А чого силувати себе? За чим поспішати?

І досиділася. Вже й двадцять, вже й двадцять два, вже й двадцять третій минув, — Дарочка все гарбуза дає. Вже встарілася, — двадцять чотири роки то не жарт для дівчини. І якби ж погана, а то за всіх своїх подруг найкраща.

Але ж вона чогось іншого хоче, — хай би їй сказав хто — чого? Чого хоче хутірська дівчина, гарна, але бідна, темна, неписьменна?

Хоч би й заміж, — то не для того, щоб життя влаштувати, а з любови.

Любов промайнула і зникла. Всі були оті звичайні, повз яких вона проходила й не дивилася.

Ото саме в той час і зустрівся Яриней Саргола на ярмарку в Дрижиполі із удовою Остащенчихою. Могли б бути сватами. В нього син досі байдикує. Обийбока! Книжечку йому дай! Якби божественна, то хай, а то — тьху!.. Ніяк не всилуєш його оженитися. В неї дочка — от-от до сивого волосу досидиться. Яриней Саргола хвалив з усієї сили Дарочку. От би такої невісточки йому, — роботящої, чесної, тихої!..

Остащенчиха не крилася: роботяща й слухняна, тільки за нею ніякого приданого нема. Вся земля — Никодимові, а сини й дочки порозходилися по Амурах та по Києвах.

— Де там у світі нам з вами рівнятися! — каже вона.

— В мене своєї — Боже, не вменшай! — відказує Саргола. — Тут би хотілося, щоб невістка з чесного роду до хати прийшла.

А про себе думав: »Візьми якусь Олевшанку, — та буде коверзувати, не схоче робити... А бідна все буде мовчати та слухати...«

Такі розмови ні до чого не зобов'язують. Але щось мати Дарочці натякнула, щось старий Яриней синові бовкнув ненароком:

— Все байдики б'єш, пора вже й до хазяйства братися. Не все книжечки та скрипочки...

Але й Меркурій прогавив уже всю свою верству. Поки в москалях був, всі дівчата, які були, повиходили заміж. Дівувала ще Маринка Олевська, але він не забув і ніколи не забуде тих слів, що вона сказала йому колись.

Ех, було... Мріяв про неї вдень і вночі, ходив за нею назирці, підстерігав її. Як вона до церкви в Дрижиполе, — і він там, як вона в Розумницю, — туди й його несе якась невідома сила.

А раз ішов полем, вона на коні зустрілася, — насмілився сказати їй про своє побожне кохання.

І що вона йому на це відповіла?

— Хто ти, а хто я! — гостро відрубала вона, повернула свого скакуна і чвалом подалася до свого хутора.

Так плонула йому в лице. А чи він її сватав, чи думав до неї рівнятися? Любив і нічого не хотів від неї.

Тепер він такий байдужий і чарів тих її колишніх не бачить. За що ж це він так щиро кохав її?

— Коли женитися будеш? — питає не раз батько.

Йому не стільки оженити сина хотілося, скільки роблятих рук до хати. А може й Меркур тоді більше дбатиме.

— Он там у Осташенків дівчина, — чим кепська?

»Оте дурне козеня?« — подумав Меркурій.

Він і досі пам'ятав її тонким, полохливим підлітком.

А втім, війнуло на нього ясным, чистим, незлостивим повітрям Осташенківського хутора. Пригадався отой смішний жарт із черевиком. О, то був веселий день!

Внезабарі Дарочка його дуже здивувала. Зайшов він до Мар'янки раз, давньої приятельки, про Данька щось дізнатися. Була там якась повновида, стримана й поважна дівчина-красуня. Саме відходила, а коли пішла, запитав Меркурій:

— Чия це?

— Не впізнав? — здивувалася Мар'янка. — Це ж Осташенкова Дарочка!

— Але ж ні!

Стривав у церкві, казав добридень, дівчина поважно відповідала й зразу відходила. Щось мати казала про нього, але ж... Рівняйся кінь з конем, а віл з волон...

І ніколи одне до одного не заговорили.

А так восени Меркурій ненароком заслав сватів на Осташенків хутір.

II.

Кирія Сарголиха пантрувала ревниво за наймитами й наймичками, щоб не сиділи дурно, щоб не переїли часом. І Дарочка зразу ж на другий день після весілля нічим не різнилася від наймичок, як і Меркурієва сестра, Христя була.

Вразлива й горда, ясным, хоч і не вченим розумом, Дарочка відразу зрозуміла, для чого її сюди взяли. За наймичку! Вона й словом ніде, ніколи не поскаржилася, хоч уже не раз чула натяки:

— А та королівна хай іде... Та, що скрині сюди понавозила...

Свекор любив гдирати, свекруха шпиляти, — і тут же, на очах робити велику різницю між нерідними і своїми дітьми. Ті були недоторкані, спали, скільки хотіли, до праці їх не вельми приневолювали.

Що більше входила у внутрішнє життя Сарголів, то від-

воротніше ставало їй, — одна турбота, щоб більше наглиманити, щоб ще більше розбагатіти. Їм усе було мало! Багатіли, багатіли і ще більш бажали.

І хотілося тікати від цього багатства на свій тихий, замріяний хутір, де праця була невід'ємною часткою, такою потрібною для гармонії душі. Але не каторгою.

Все це перегорало в ній внутрішнім вогнем, все більше й більше закипала гіркістю душа.

Та було б горя мало, коли б тільки це. Свекрусі треба годити, ще й свекрусі-мачусі, — але не весь же вік! А от з ким це їй доведеться вік прожити? Чи знала вона, за кого заміж іде?

— Ану, вставай, чого розіспалася? — грубо поштурхував її ногою Меркурій вже через тиждень удосвіта. — Пора в поле збиратися!

Ох, як опекло її це! Вдома вона була пещена мизинка. А тут усі, і перший він, мають її, убогу, за попихача...

Він вийшов, а вона, ковтаючи сльози, нашвидку збиралася в поле. Й умитися не дали! Чого ж чекати від них усіх, як сам чоловік поштурхує її ногою. Чи ж він її боронитиме від лихої свекрухи?

Тоді ж пропала назавжди віра в його чулу, добру вдачу, яка їй примріялась колись. Відвернулося назавжди вразливе, ображене серце.

І воно нічого не прощало.

Бо якби вона бачила, що й він сам, як брат Никодим, працює. Хоч Никодим і своїй Марії також не раз стусана давав, — але погніваються, посердяться та й забудеться, а не так зневажливо, з доброго дива... Ні, дуже скоро побачила вона, що все правда, про Меркурія не раз говорене. Він завжди від роботи огинався, не любив і уникав її.

— То я мушу робити, як наймичка, а ти будеш гульки справляти? — вже потім насмілювалася йому сказати, коли збагнула дух цього дому.

— А нащо ж я тебе брав! — одверто відповідав Меркурій.

Таємні, нікому неоскаржені сльози лилися вночі, як ніхто не бачив і не знав. Кому казати? Бачили очі, що купували...

Сама собі господиня, сама собі вибрала долю. І вже краще терпіти від товстошкірого Меркурія, ніж любити

без тьми веселого Петра, до всіх однаково байдуже-доброго. Того вона воліла не бачити й не чути.

І це їй надавало духу терпіти.

Була завзята й непримиренна. Не забувала нічого.

III.

А втім, ніхто в Меркурієву душу не заглядав. Ніхто не знав, що в ній завіряється. Дарка його вважала за товстошкурого, сестра Христя й досі жалувала, хоч він і сам уже мав діти, батько й досі мав за наймита, а мачуха й досі називала ледащом.

Бачив Меркурій, як мала білоголова Оксанка по пилюці на шляху лазить та курячий слід збирає й їсть, тимчасом, як жінка десь на сто двадцятьох десятинах батькових пшеницю жне, — і кляв Керейку. А через кого ж то він із Даркою посварився, ще й з дому в поле нагнав якнайшвидше?

Одного разу задумав він відділитися.

— Он стоїть хата в Дрижиполі. Як маєте людям у найми віддавати, то краще б я там жив.

— З тебе такий хазяїн, як з ключця батіг... — відказує Яриней.

— Нічого йому не треба давати, — цвікнула й Керейка. — Прогайнує, просвище... То такий...

— А ви б хотіли, щоб вам усе панщину робити, на рябу Гантошку? — відгризнувся Меркурій. — То дасте мою пайку поля, чи як?

— Ти ще не заробив! — подумавши, сказав старий. — Прироби собі так, як я... з мурґочки...

— Ну, то добре! — відмінився на обличчі Меркурій і тільки губи стиснув. — Як так, то я й сам собі раду дам!

Н-ну, т-то й д-добре!

Меркурій пішов до Янкеля Цудечкіса в Дрижиполе, відніс йому в заставу свого кожуха й шапку, узяв сто карбованців і найняв у заїзді насупроти собі хату.

Він щось задумав.

Він задумав таке, що аж у носі закрутить тій Керейці. Таки не буде так, як вона хоче! Ледащо? Хай і ледащо, от розсядеться в себе в хаті та читатиме книжки зрання до вечора і ні від кого не буде ховатися. А скрипки й гармонії

навмисне порозвіщує по всіх стінах. В пани пхається? А їй що? Ще й наймичку найме, щоб жінка не робила, — вже не буде вона на Керейчиному багатстві рук об стерню колоти.

Меркурій на radoщах і на самоті аж забув стримати свою неслухняну посмішку. От уже тепер він нагуляється! Так козаки на Хортиці не гуляли, як розгуляється він. Усе будуть у нього в хаті співи та музики, а в поле вже не піде орати, хвостів волам крутити та в гною бабратися не буде. О, тепер він книжок матиме та й матиме! Шафу купить для них.

І як він раніш до цього не додумався? Оце тільки на днях шибнуло йому в голову, якимось із Абою розговорився.

Воно, звичайно, було б більш по-панському, якби так десь писати, або як Федір, попом бути, та ба — для того треба трохи повчитися. А як він самоук... Хіба може краще візником стати десь у Києві, як он Дарчин брат, Симон? Або ще може щось таке видумати?

Якби то так колись, за часів оних, то пішов би в козаки, а то, їй богу, нема де людині подітися від цієї Керейки з її Гантошкою та лисом-Микитою!

Ці його розумування про велике майбутнє, що сьогодні відкривалося перед ним, перебив Аба Цудечкіс, давній приятель і товариш по підпільному революційному гуртку, а тепер сусіда. Вони й тепер, як здибалися, то постоять, поговорять про те, про се. Він зайшов, цікавий, чого це так весело тому Меркурієві, чого це він розсвистався тут у порожній хаті?

Вони тепер були вже на «ви».

— Бо я вже тут живу! — відповів Меркурій, ховаючи сопілку за халяву.

— І що ви думаєте, — батько за вас буде платити комірне?

Нащо Меркурієві було наймати хату?

— А я тут шинок зроблю, — каже Меркурій, вже стримуючи неслухняну посмішку.

— Як то — шинок? — підскаочив Аба. — Треба мати патента...

— А я вже й маю, — чванькувито поліз до кишени Меркурій.

IV.

Між братами, старшим Меркурієм і молодшим Микитою, давно вже зайшли такі відносини: Микита був поштивий, лагідний, ласкаво-усміхнений; Меркурій — зверхньо-доброзичливий, добродушно-протегуючий, трохи кепкуючий.

Дарочка, чи, як тепер її звали, Дарія Пилипівна, так чудово вже вивчила за ці роки зовнішню й внутрішню сторони їх родинних доброзичливих взаємин, що їй не могла обдурити ця зовнішня машкара. Вона нікому ніколи не говорила про свої спостереження, — а кому було й казати? З природи була мовчазна, подруг не мала, ляпати язиком не вміла, пліток чужих не любила.

Микита приходив уранці, як ще снідали, починалася розмова.

— Ну, що там на хуторі?

— Та хвалити Бога!

— Як там тато, мама?

— Богу дякувать...

— Чи вже отелилася лиса корова!

— Ще вчора. А ти знаєш, чого я оце прийшов? — питає

Микита.

— Скажеш! — не цікавився Меркурій.

— Хотів попросити якусь книжку прочитати.

— Яку? — здивовано питає Меркурій.

— А там у тебе є...

Але Меркурій (і Дарка також!) знав, що це ще не того.

Меркурій каже:

— Нема в мене!

Дарка знала, що так скаже. Є в нього до біса тих книжок, а любить ото придуритися!

— Та може там яка знайдеться, — уклінно й ласкаво просить Микита. — А пошукай-но там, у шафі!

І Микита знав, що в брата книжки є. І що брат почне зараз по одній, мов дрочачись, витягати.

Меркурій, стримуючи м'язи неслухняної посмішки, справді відчиняє шафу.

— Ну, ось може цю?

— Календар Брюсова... Е-е... — кривиться Микита. — Може там яка друга є?..

— Журнал «Нива», — витягає Меркурій комплект «Нивы» за цілий рік у грубій оправі.

— Це велика, мені якусь маленьку, похватну...

— «Марко Проклятий». О, це книжка!

— Цю вже читав...

— То може таку?

— «Козир-дівка»... Е, це мабуть, якась славна книжечка...

Хто сказав би, дивлючись на цю мирну розмову, що два брати — закляті вороги один одному. Микита був найліпший син у Яриней, він умів підлеститися, солоденько заговорити, поцьомати в руку... Ніби-то склав уже Яриней духовну і всю землю віддає йому, Микиті. Меркурій, хоч і жив уже самостійно, із ста двадцятьох десятин дістав від батька наділ у шість десятин. Старий не збирався ділити межі дітьми землю.

— Поки живу ще, нікому не дам...

Ця неподілена земля вже зродила зненависть між братами. Вона живилася спогадами дитинства, повсякчасною різницею між рідними Кириїними дітьми та нерідними.

«Може справді огрубів Меркурій від сирітської долі?» — часом думає Дарка про чоловіка. — І тепер на ній, залежній від нього, виливає він ту жорстокість і черствість, що сьорбнув змалку.

Бо хто сказав би, що цей милий, з такою гарною ніяково-доброю, кепсько стриманою посмішкою, до людей приязний чоловік, — у родинному житті був грубий, черствий, камінь? Хай би вона з ніг падала, — не допоможе їй ніколи, але ще налає, що помалу повертається.

— Чого в тебе обід незварений ще й досі? Чого в тебе діти замурзані?

— Взяв би та поміг...

— А ти ж нащо будеш?..

— Чи я в тебе наймичка? Не штука отак сидіти й командувати, а ти перероби все!..

— Е, що там хатня робота... В поле ж тебе не посилаю жати!

— То й я сяду та буду читати книжечку...

— Ну, й читай!

— А хто все це переробить?

Йому до цього не було ніякого діла.

Деспотичний і недобрий до неї, милий і симпатичний на людях, чоловік їй був часом смішний.

Вона не знає, за що хапатися, звивається серед дітей і в шинку, як муха в окропі, — а чоловічок сидить, читає книжку і... плаче. Хотіла б вона знати, що там у тих книжках написано, коли вони його більше вражають, ніж те, що діється під носом...

В нього, справді, була якась химерна вдача.

Тимчасом, вибирання книжок для Микити ще не закінчилося. Справді, пристрасний книголюб, Меркурій уже встиг назбирати чимало книжок. Сам того не відаючи, мав він уже всю основну українську літературу.

Нарешті, витягнув він »Сонячний промінь« Грінченка, як погляд Микити впав на »Миколу Джерю« у бурячкової обкладинці. Вигляд її спокусив Микиту, він за неї вхопився.

— Е, цеї не дам... Я ще й сам її не дочитав! — рішучо заперечив Меркурій.

Але то була неправда. Річ у тому, що »Миколу Джерю« він читав вечорами жінці. Небувала річ, але так! Він читав цю книгу не раз і шкода йому було, що сам він над нею приплакував. Таку гарну книжку мусять усі знати. Забував про своє гоноровите ставлення до Дарки, як до нижчої істоти, ущасливленої коло нього працювати...

Але він соромився цього нового в їхньому співжитті. Вони так не розуміли одне одного!

Він любив усякі музичні інструменти, книжки, всякі новинки — вона ставилася до цього, як і батько, — що варте це все, коли сам — товстошкура довбня?

Він любив широко війнути грішми, — накупити дорогих, панських уборів їй і дітям, накликати гостей і добре їх погостувати. Вона показувала йому нагальні дірки й латки в господарстві. Он діти без черевиків ходять, он пальтечка треба... а він грається та приплакує над книжкою. Краще б мені дівчину взяв до хати...

Він здав з половини своє поле, щоб ні себе, ні жінку не заставляти до тяжкої роботи, — хай уже не скаржиться, що тяжко їй. А то все стогне та стогне! Он інші більше господарство мають та й не стогнуть...

— А хто в шинку?..

— Та хіба то робота? За виграшки!..

— А город?..

— Та нащо він тобі?

Ні, від цього Дарка вже не могла відмовитися. Ще й гора не мати? Де ж вона тоді відпочиватиме від цього містечкового шинкарського життя?

У неї не було другого світу, крім реального, вона в ньому прагнула краси. Меркурій у всьому ділився надвоє, цілком одне одному протилежне. Вона ж була цільна, нероздільна, закінчена.

Коли читали «Миколу Джерю», він плакав, хвилювався, переживав усім серцем. Дарка слухала дуже уважно, майже побожно. Але суворо сказала раз:

— Хіба це воно все правда? Отак, якась побрехенька!..

Як сама вона вмiла тільки правду, так і від книжки вимагала. Не терпіла жодної фальші, не розуміла, чого це він із книжки чуже горе до серця бере, а своєї жінки не пожаліє...

— Що ти тямиш?.. — ображено відповідав Меркурій. — Часом треба побрехеньку скласти, щоб краще правду сказати. Що то... мужик, мужиком!..

І чмихнув незадоволено.

— А певно, ти ж мною гордуєш, у пани пнешся!..

Але «Миколу Джерю» все ж читали й ще не дочитали.

Вже збираючись, Микита, звичайно, між іншим, говорив, чого прийшов.

— Це хотів порадитися... — бовкав він. — Хотів порадитися, чи посилати мені сватів до Демиденкової Степані.

— Ти б із цього й починав, — зразу викрив Микиту брат. Він знав, що Микита не за книжками прийшов. Така вже натура була — все винюшкувати, покрутитися докола, ніде не зачепитися за гострий кут.

— Казав би зразу... А то — мнеться, треться!.. Це до тієї Степані, що на Марієцьких хуторах? А чого ж, славна дівчина. Хто ж це за сватів буде?

Навіть ота форма запитання була тільки для людського ока. Микита вже все обміркував, переговорив, з батьком уладнав...

— Та думав — може б ти? — запитливо подивився Микита на Меркурія.

Широка усмішка ладна була розпливстися на Меркурієвому обличчі, він до безтями любив усякі учти, весілля, okazji... Але, стягаючи ту неслухняну посмішку, запитав:

— Як то воно там? Ми, мисливці, добрі молодці,

вийшли на лови, перейняли лисицю, темнобуру куницю. Були б пійняли та утікла, бачили, як до вашої господи забігла. Віддайте нам нашу куницю... Так чи ні?

Меркурій чудово знав, що має сват казати, але захотілося йому вдати, що він незнаючий, нетямущий...

Микита підхлібно й солодко сказав:

— Чи то мені тебе вчити? Ти ще інших навчиш.

— А хто ж другий сват?

— Може Антін Рогізник?

— Слухая візьму, в нього такі вуса, на всі груди, — вирішує Меркурій.

»Господи, тільки й робив би все життя, що бавився!« — думає Дарка.

Цей сезон був багатий на весілля. Починаючи від Різдва, одне весілля було за другим. То якісь хрестини, то якісь іменини, то входи. А як не вони куди їдуть, то в них у хаті людей повно. Не тільки в четвер, але й на будні. Який хutorянин не заб'ється до Дрижиполя, — не минає Меркурієвої хати. А вступить до цієї хати, — не минеться так, щоб не випити, не погуляти...

Такий якийсь талант у нього був, — скріпляти в громаду, в одне веселе товариство. Де слово скаже, де прикаже щось доладу... Там щось заспіває, а щось і заграє...

І кого не підкупить його посмішка? Наче він стримується щоб її не помітили, а вона, все ж, пробивається. Наче в ньому буває в душі затамований сміх, але його приховує зверхня байдужість. При цій характерній посмішці всі м'язи його обличчя були в роботі, але працювали на те, щоб стримати її. Наче він ховав свою доброту, прикриваючи зовнішньою грубістю...

І кого вона не обдурить, крім неї, Дарки?

V.

Хоч шумливо й гульливо проходило життя, широкою рікою лилося вино й горілка, хоч мала дітей, заради яких терпіла багато — чуже й немиле було Дарці це метушливе життя серед п'ятики, п'яних пісень і бійок у шинку.

Вона сумувала за тихим хutorом у степу, за чистим духовним повітрям, не отруєним жадобою й зиском. Вона поклонялася вітрові й сонцеві, любила дух землі, шелестіння дерев і ріст зела. Хотів був Меркурій віддати ко-

мусь із родичів город з половини, щоб восени одержати готову городину й не морочитися, — Дарка не дала. Це її єдиний відпочинок і втіха в житті. Вийти зранку на город і, забувши про все немиле, сапати щось і слухати шелест зеленого дерева над головою.

А що ж? Зранку до вечора дивитися на калюжу перед хатою, що ніколи не висихає? В найбільшу сушу, — коні по черево в болоті.

Що зробити із серцем? Вже на перегній для дітей пішло життя, а серце ще чогось хоче. Незаймана ще царина порожніла в серці і хоч проходив ніби нормально цикль життя, вона залишалася незаповненою. Кожне знаходить собі щось у житті, чимось запалюється, кипить пристрастю. А вона? Колись один чоловік відкрив її глибину її пристрастей, аж вона сама вжахнулася своєї безодні.

Хатня тупанина, що йшла за нею слідом, де б вона не поступилася з самого раннього дитинства, осідала на душі страшним несмаком, тупою втомою. Вона її по-давньому не любила й виконувала, зціпивши зуби.

В шинку — п'ятики й бійки, п'яні вигуки. Поза шинком — містечкова скупченість, смітники, порох, болото. Нема садка, поля, запашного розділля, серед якого виросла.

За тією метушнею щораз рідше бувала на хуторі. Та й там уже нема тієї сердечної, замріяної простоти і тиші. І там чимось інакшим віє, духом Никодима... а дух татів десь уже і звідти зникає.

Цього року, нарешті, була там другого дня Великодня з дітьми. Никодим прислав коні. Наче й той самий був хутір, — і не той.

По подвір'ю ходив індик, у червонім намисті, розпустивши віялом свого хвоста. По шпорищі грабалися кури, гнівливо й тривожно гелготали гуси, зустрічали гостей. Біля криниці з піддашком стовпився товар в чеканні, що йому поналивають у жолоби води. Рудий цуц, не впізнавши своїх, скажено гавкав. Теля брикало по просторому подвір'ю.

Сад цвів-одцвітав. На землі лежав блідорожевий наліт з пелюсток, наче сніжок у вітри й заморозки.

Той самий хутір. Той самий, — та не той.

Он стара хата вже вгрузла в землю, а поруч неї стоїть

ставна красуня під сірою цинковою бляхою. Сіра покрівля з сталевим вилиском і струнки червоні рожі-мальви під вікном.

А де ж ділася стара клуня із обскубаною стріхою?

Нема клуні. На її місці стоїть висока й довга будівля з горищем і віконечком, під червоною черепицею. Де ж ділася стара клуня?

— Клуно я розібрав, — каже Никодим. — А це хіба кепська?

— Де там кепська! Це, як у економії, у якогось поміщика, або в Олевських.

— Оцю стару шопу восени маю розбирати також, — недбало, але гордовито зауважує Никодим.

— О, то ви вже добре розхазяйнувалися, — з подивом каже Дарка. — Скільки то треба на це грошей...

Справді, вже тепер хутора не впізнати. Це не той приплюсклий до землі убогий хутірець, а ще здалеку впадають у око ці високі масивні будівлі з кричущими добренними покрівлями.

»Ми неабиякі, ми хазяї!« — заявляли вони ще за трое гін до сторожів-осокорів.

А новонасаджена тополева алея тепер ясно казала, що це — в'їзд у заможний Осташенків хутір.

Десь і сад той молодий, мов із під землі виріс.

А Дарочка сиділа у шинку в Дрижиполі й не знала, що за цих три роки тут зробилося. Тепер вона наче й додому прийшла — й не додому.

У Великодні, Різдвяні дні — коли всі люди йдуть до своїх рідних, Дарка з дітьми мусіла їхати на Трояни. Меркурій ні разу після весілля на Осташенковому хуторі не був, а щоб сюди дістатися, треба було пішки, абощо йти. Перші три роки Дарочка хоч літом ходила сюди на вишні... Нарве відер дванадцять собі, а ще стільки ж мамі... А тепер, як мама померла, нема часу за своїми клопотами... Та й Меркурій гдирає:

— Чого ти туди бігаєш, не бачила чого там? Чи не легше вийти на торг та купити найкращих по двадцять копійок відро? А потім стогнатимеш, що переробилася.

Але що не кажи, нема смачнішої вишні, як просто з дерева. Що не кажи, нема кращої втіхи, як по дереву лазити. Дитячі літа згадуються, забуваєш за душну й тісну Дрижипільську клітку.

Водить Никодим сестру, а колишню подругу, по всьому господарству. І Дарка стала не та, та й Никодим не той. Говорять, говорять — та й раптом уривається розмова, — нема чим її знову почати.

Де дівся Никодимів гумор, легкий і незлостивий? Де дівся наївний, завжди ладний розбризкати, сміх Дароччин? У Никодима три глибоких зморшки прорізали чоло, у Дарки на устах грає чужа причеплена посмішка, бо очі заслонені смутком.

— Що з тобою, брате?

— Що з тобою, сестро?

Душа питає, але в Остащенко́вій сім'ї не звикли виявляти назовні ніжних поривів душі. Краще помовчать, душами поговорять.

І хоч змінився хутір, та щось незмінне лишилося. Чи не оці жевжики? Дарчин Тарасик і Никодимова Донька, так і крутяться, так і крутяться, щоб конче під ногами в них плутатися.

Такі й вони колись були, такі самі жевжики й цвейлики. І тоді була Донька, і ця Донька має справжнє ім'я — Єлизавета.

— Катай-но, Донько, в лях, внеси вишнівки, — строгим батьківським тоном загадав Никодим.

І голосу такого в Никодима не знала досі Дарка.

Донька, а за нею Тарасик, побігли, — і вже сюд-туд, несуть до них на середину подвір'я повну миску п'яних вишень.

Никодим пресуворо нагримав на Доньку.

— До хати казав нести, не сюди!

Дівчинка знітилась, перекрутилась на одній нозі, десь зникла. Чисто, як покійна мати колись на неї гримали. Хіба щось змінилося, хоч ми вже старіємося? — думається Дарочці.

За столом та ж сама рідна картина. Малеча гзиться і тихцем оглядається на старших, чи не почує хто. »Дам по лобі!« Старші поважно розмовляють про врожаї, про весілля, про... Гай-гай, щось уже не чути Никодимового сердечного гумору.

На столі — найкраща святочна страва Остащенко́вого

хутора, смажений індик, вишнівка й слив'янка свого хову. Так чого ж у Марії, — тихої жінки, забитої на вигляд, — такі сумні очі? Хіба, як і Дарці за багачем, їй так ведеться за Никодимом?

Проте, та тонка стримана делікатність, що й колись панувала на цім хуторі, зосталася тут у повній силі. Никодим і Марія, хоч і говорила з ними Дарка по-родинному, їй раз у раз не спитали, як їй там... Якщо вона сама не каже, то чого лізти в чуже життя? Так само не казали їй вони, що їх сім'ю допікає безгрошів'я. Може в Меркурія й є гроші, напевно є, може й позичив би, але не повернеться язик про це заговорити. Дарка позичила б, але хіба вона там хазяйка?

Дарка так би їй не знала про це, якби не заговорили за Сашка, найстаршого сина. Він учився у Розумниці, та може доведеться забрати, — ось сто карбованців треба за навчання заплатити.

— Як? Нема сто карбованців? Та ви ж, Никодиме, он який хазяїн тепер!

— Хазяїн, то хазяїн... Але стягався цілий рік на дерево, на черепицю, майстрам заплатив... От і по грошах хазяйських!

Так ось секрет Никодимового фільварку! Вже певно не бачать тут увічні цукру, ні мила, ні фантини. Не дойдять і не досплять. Все складають на розбудову, самі ж тільки роблять та роблять... та вбиваються в оці стайні, клуні, черепичні й сіроцинкові дахи.

Ось чому три зморшки проорали Никодимове чоло! Ось чому він позбувся свого незлобивого гумору!

І все людині чогось мало! А скільки треба було їхньому татові, щоб бути щасливим на цьому самому хуторі?

Ні, їй на цьому хуторі вже не знаходила ані натяку того, чого прагнула її незадоволена душа.

Де б вона хотіла бути — вона й сама не знає.

Погостювала Дарка до вечора в брата й братови, — та їй додому треба їхати. Тарасик із Оксанкою просять, — «побудьмо, побудьмо ще!» Не можна.

— Приїдемо на вишні!

Там уже Меркурій казиться, що довго їй нема, треба комусь у шинку сидіти, щоб він йому запався!

Щоб він йому запався, той шинок! Мало того, що все серед п'яної мужикоти обертаєшся, — ще й ганьби довелось зазнати, сорому на все Дрижиполе. Соромно на вулицю показатися, на торг вийти, молока купити.

Дожилася Дарка, що чоловік у тюрмі сидить. Меркурія на рік засудили відсидіти, а вона мусить сама звиватися тепер. Шинок замкнула, але все, — і діти, й хазяйство, — тепер на її голові.

Чи воно їй усе те потрібне, чи снилося коли, що отаку ганьбу доведеться переживати?

І все через оту клятву горілку! Сотки, шкалики, п'ятирики, половинчики, ока, півока наробили.

Оте ледащо, Мачок, привіз хуру із шкаликами, зніс усе до комори, гроші за доставу взяв, — все було чин чином, як слід. А вночі, — знав, де що стоїть, зламав замка, поліз красти. Меркурій чогось уночі прокинувся, щось йому видалося, він так у білизні побіг до комори, там вистрілив навмання із пістоля і влучив злодієві в око.

А тепер обоє сидять. І злодій, і Меркурій, бо не мав права стріляти на людину. Воно наче й нема плями на честі, а все ж чоловік у тюрмі...

Дарка тепер зжовкла, схудла, замиршавіла. Ото й тільки розради, що приходить Мокрина та Христя. Христя щодня, а Мокрина рідше, вона такою клопіт має з тим Павлом, днями й ночами думає, як того сина вивчити. Проте, як зайде, то в хаті враз веселіше стане.

Приходить ще тепер Петро Пелех. Чого йому треба?

Минулося те, що було. До них, як і заходив коли, то з неохотою, як уже компанія яка затягне.

В нього своє горе, — жінка померла, двох дітей лишила.

В неї також двоє. Отак і йдуть вони — кожне своїм шляхом, — і Дарка знає, що ті шляхи ніколи не зійдуться.

Треба йому женитися, — радиться він. Кого б узяти?

— Он Маринка Олевська й досі дівує, — її сватайте, — не знає, кого порадити Дарка.

— А я такий, що знову вас би сватав, — може й жартує Петро. — Кидайте оцю свою коршму. Нащо вам оце все здалося?

І так жартами, жартами на наче й справді якась знову межі ними нитка плететься.

— Петре! Чи ви за тим приходите, щоб додавати мені ще більшої гризоти? — докірливо відказує Дарка.

— Але ж, — не вгаває Петро, — ми наче судилися одне одному. За цим Муркуром у вас усе буде не так, як у людей. Чи охота вам коло цієї коршми віка збувати? Чи то воно для вас?

Але то правда, правда! Такі їй прийняті ці слова, наче в її власному серці зродилися.

— Це не вадить раз там на місяць за чаркою посидіти, а то ж день-у-день — горілка та й горілка...

— Гріх був би мені, якби ще й я Муркурові досади дала, — задумливо, мов про себе, каже Дарка. — Я ж йому вінчана жінка.

— То й ми повинчаємося, — не бачив у тому перешкоди Петро. — Ось почекаємо, поки він прийде та й...

— І щоб я на таке пішла?

Ніде правди діти, Дарка знає, що Меркурій не є святий, до чужих молодичь охочий, але щоб вона?..

— Та й що, отак будете терпіти?

— А за вами я б не терпіла? Ще й більше!

От цього вже Петро не розуміє, він не може збагнути, чому так Дарка каже.

І так ходить він щодня, вже й люди почали говорити, — ніяк не дійдуть згоди. Як упруться в це закрите місце, — перестають розуміти одне одного. Петро не розуміє, — коли, чим образив він Дарку. Щиро хотів її за жінку мати, сама вона законозилася, а він з тої досади посватав іншу.

Дарка і дочі стоїть на своєму. Краще їй терпіти Меркурієві дивацтва, приниження, бо й зради, а оце ще й сором від людей, — ніж тоді стерпіти Петрову байдужість. Чекала на Зелені свята старостів, як умовилися, — а не дочекалася. Гіркість того дня повік не пройде, не минеться. Бо вона його д у ж ч е любила, ніж він її!

А тепер... Тепер уже пізно направляти те, що зламане...

7. РІЗДВО НА ХУТОРІ

I.

— Ану, швидше вбирайтеся, поїдете на хутір! — увійшов до хати Меркурій. — Дід коні прислав по вас!

— До діда! До діда! — заскакали по хаті діти. Заплескали, заверещали. — Мамо, вдягайтеся, поїдемо до діда.

— Ми приїдемо завтра, — каже Дарка. — Та чого ви такого парка парите? Ще коні постоять, відпочинуть... Бери, Оксанко, оцю хустку, а ти добре запись, Тарасику, бо мороз надворі... А ти, Галю, поїдеш? Може завтра з нами?

— Поїду! — зарепетувала Галя.

Вона була найменша.

До хати увійшов дідів наймит, Олекса, бабин Кириїн небіж. Хухав на пальці.

— З святим Різдом будьте здорові! Але ж і мороз сьогодні!

— Спасибі, будь і ти здоров, — відказує повагом Меркурій. — А-а, мороз добрий! На врожай, кажуть старі люди.

— Чого став коло дверей? — ласкаво питає Дарка. — Іди сюди, сідай, загриєшся...

— Ось я йому зараз чарку дам! — багатозначно каже Меркурій, наче зганняючи непрохану посмішку. — Сідай-но ближче, до столу. Чого такий несміливий?

Поки Меркурій говорить із Олексою, Дарка тимчасом зав'язує в платок калача і пляшку вина, Завжди, як їхали до діда на великі свята, везли дідові »вечерю«. Оглядала уважно й перевіряла, як повдягалися діти, попідперізувала, на голови поверх хусток нав'язала білі платки, — щоб не задувало. Тарасика також закутала хусткою.

— Та неси до саней бараницю, ноги їм повкриваєш, — турботливо каже Дарка до Меркурія.

За півгодини обгущовані, обмощені звідусіль діти, схожі на китайських божків, радісно презиралися, дивилися на тата й на маму, що бігали кругом саней, — і смакували наступну подорож.

До Троянівського хутора від Дрижиполя п'ять верстов. П'ять верст доброї санної дороги баскими кіньми — й не зоглядишся, як перелетиш.

Але сьогодні дід вислав по онуків свою славнозвісну дерешку. Це була стара-старезна кобила, найбільша дідова приятелька. Він із нею ніколи не розлучався, — куди не їздив, то казав її запрягати. Вона так зжилася із своїм господарем, що сама вже знала, де стати, куди їхати. Їй треба було тільки сказати: »Но-о, Дерешко!« й вона вже везла, куди слід.

У Дрижиполі вона найперше звертала до шинку й перед ним ставала, як укопана. Втім, усі шинки в околиці вона знала й неухильно спинялася біля них сама.

Дерешка поволі собі трюхала своїм старечим кроком по закритій сніговою імлою дорозі. Дуже мело цього дня, замітало дорогу, у вічі кололо густими сніжинками, але вона собі впевнено трюхала по добре знаній дорозі. Не раз ще гіршою хуртовиною тюпала вона додому, а старий Саргола собі солодко спав, як на печі, й прокидався вже у власному подвір'ї, під дверима своєї хати.

Малеча з німим захопленням споглядала із свого рухливого острівця білі, гнівно-бурхливі стихії. Отак би їхати цілий день! Ні, може б уже швидше доїхати до теплої дідової хати, а то зашпари в руки й ноги заходять...

Та дідова, повна святочних настроїв і людей, хата тут у дорозі особливо здається привабливою.

II.

На другий день Різдва дім Яриней Сарголи гуде, як вулик. Взагалі, Сарголів у Дрижиполі дуже багато, таких, що родичання загубилося десь у десятому поколінні. Але в самого Яриней було дев'ятеро рідних братів і сестер. А скільки ж то було їхніх дітей з онуками? А Кириїна рідня? Хоч би й не всі конче з'їхалися, то в хаті повно, — у обох світлицях, у великій хаті.

Конче і невідмінно у Різдвяні, Великодні та Зелені свята приїжджали дочки Мокрина й Христа — з чоловіками, з дітьми, сватами. Меркурій із жінкою та дітьми, або, насамперед, самі діти, як оце сьогодні. Син Федір, пп, не міг у такі свята приїздити, а дочка Антося недавно вийшла заміж за сусіда, Кирила Чередерія, і бігала до матері й так щодня.

Старий Саргола засідав, звичайно, під образами — із сватами, зятями, дочками, баба Кирія більше бігала з другої хати до столу й назад, ніж сиділа. Всі молодші гості знаходили собі місце, де яке хто хотів, а малеча юрмилася, здебільшого, в малій світлиці. Котрі вже встигли дістати гостинця — срібну, чи мідну монету, — хвалилися ними. Котрі ще ні, — чекали свого часу, як і на них звернуть увагу.

Оксанка відразу знайшла собі компанію серед хлопчаків, а Тарасик за пів години оббігав усі усюди, зазирнув у всі кутки, на дворі перевіряв, чи все так, як було востаннє, коли він був тут...

У великій хаті, що власне була копією звичайної селянської хати, — з мисником, жердкою, скринією, лавами, образами, великим столом під ними, — він помітив одну невеличку зміну.

О, а де це вже дзеркальце із стіни ділося?

— А це я його замастила, є там воно, — почувла його здивовання бабуня. — Оте ледащо, Олекса, що не зайде до хати, то в люстерко виглядається. Він у нас, як у тій приповідці: »Наймитку, наймитку, а чого ти так рано встав?« — »А я ще надолужу: то вмиваннячком, то втираннячком!..«

Це була клопітна, метушлива, маленька бабунця з дрібними, але правильними рисами обличчя й ласкавим, вкрадливим голоском. Як і завжди, була пов'язана чорною хусткою, але сьогодні новою, квітчастою і з китицями. Чогось удума тато казав на неї »Керейка«, на Антося — »раба гадюка«, а тут: »Поцілуй бабуню в руку... І тьотю Антосю...«

— А йдіть, жевжики, коня попасете! — ласкаво кликала бабуня Оксанку, Тарасика й Галю, найменшу. — Сідайте отут, біля Хариті, Наталки й Олександрі...

На столі стояв холодець, смажена капуста, шинка, ковбаса й інші страви різдвяного столу.

— А може ти, Оксанко, печені хочеш? Та бери хрону, хрону бери!..

Христині й Мокринині діти сиділи вже за столом і «пасали коня». Кожному давали по якійсь чарчині вишнівки, запіканки.

Яриней Саргола любив ці шумливі родинні учти. Почував себе на них найзначнішою особою, до якої всі мають звертатися з шанобою, підслесливо й уклінно.

Він сидів, як патріярх, за столом і, своїм звичаєм, тримав на колінах обидві руки так: два пальці зігнуті, ніби мав хреститися, а два міцно притиснені до долоні. Так само й Тарасиків тато дуже часто тримає руки.

Хоч дід любив говорити, щоб усі його слухали, в цю хвилину він роздивлявся на червоні та зелені плями квітчастих тернових хусток майстерно вив'язаних і зовсім не слухав, що каже йому дочка Мокрина.

Тітка Мокрина в зеленому квітчастому завої вся аж зашарілася. З очей її аж іскри сипалися.

Тітка Мокрина «правила своєї долі».

Скільки раз із найглибшого дитинства чув Тарасик цю нескінченну суперечку дідову з опришкуватою й непримиренною тіткою Мокриною. Оце де тільки зійдуться, де сядуть за стіл, так і починалася в них сутичка. І здається, те спірне питання так стоїть і досі нерозв'язане.

Чув Тарасик, як тато не раз говорив із тіткою Мокриною про якусь духовну. Вся земля, всі сто двадцять десятин, — Кириїним дітям відписана, а їм — нічого.

III.

— Бійтесь Бога, тату, чи я не така сама дитина в вас, як і інші? — допоминалася, звичайно, тітка Мокрина.

— Я ж тобі вже дав, дочко! — відказував дід.

— Коли? Що? — дивувалася Мокрина.

— А як ти йшла заміж!

— Дали, що з носа спало. Пів морґа... А в вас же сто двадцять десятин.

— А тобі що до моїх ста двадцяти десятин?

— Хіба я на вашу землю не робила?

Дід задумується, а тоді каже:

— Як умру, тоді буде ваша.

Тітка Мокрина мовчить про духовну, бо й старий мовчить. Але вона починає з другого боку.

— Тату! Якби ви були добрі, то хіба б у вас не заболіло серце дивитися на мого Павла?

Павло — найстарший син Мокринин. Тарасик його рідко бачить, бо він учиться. Надзвичайну обдарованість до науки Павло почав виявляти з того, що за один рік переходив по дві класи початкової школи з відмінними оцінками і похвальними листами. Мокрина відтоді на нього хухала й дмухала, до роботи не заставляла, купувала для нього гас, щоб він ночами не вчився до каганця.

Тішилася ним, усім хвалилася ним.

А як закінчив він двохкласову школу, Мокрина задумалася, порадилася з братом Меркурієм і повезла десь до шкіл у місто.

— Гріх вам буде від Бога, — наступала Мокрина на старого. — Хлопець, мов по драбині, лізе вгору... До науки аж труситься...

— Е, бо то з нашого роду! — чванливо каже дід. — Бо й ти не дурна вдалася в мене... Та й Муркур, якби не муржиком уродився, то був би якимось артистом...

— Казав мені вчитель, що Павло на інженера вивчить... Мости залізничні будуватиме.

— Е, то тра вчити! — переконано каже дід.

— Ну, а звідки? З трьох десятин поля? З того півморґа, що ви мені дали?

— А я звідки брав? Я — з мурґочки!... Що в мене було? Помер ваш дід, а мій тато, та й що залишив? Сім морґів поля та й нас, семеро синів...

Тарасик жадібно слухав ці розмови. Вони проливали світло на все те, що його оточувало. З них він довідувався, що дід Юхим, який живе коло річки на городі, дід Іван, і дід Гемень і ще три покійних діди, — то вся рідня. І ще багато цікавого.

Виходило, що півсела, — то все родичі його. І всі вони отакі собі мужики, а от дід Яриней з тої мурґочки та має тепер стільки землі, що за день не об'їдеш.

— Я з мурґочки! Отак і ви, діти, не ждьте від мене, робіть та дбайте, — то й ви матимете... Хто мені дав?

— Еге, робіть! — відгризалася тітка Мокрина.

— А певно! Удосвіта вставайте, нехай твій Корній не

пропиває, а складає, — та все якусь десятинку прикупить. Все звикли, щоб батько помагав. А хто мені помагав...

— Бо вам святий Миколай помагав, — бовкала тітка Мокрина. — Та ще ми з Меркурієм та Христею робили, чорно та темно...

Тарасик уже нераз чув про тасмничого святого Миколая, що допоміг дідові розбагатіти. Воно все якось у розмові миналося, затиралося, — а дуже б хотілося знати, як це той Миколай помагав.

І певно, що Тарасик стояв на боці тітки Мокрини, а не дідовому. Подобалося йому саме те, що вона одна з усіх не боялася рубати дідові правду, хоч знала, що цим ласки не заробить у нього. Широка, з розмашними рухами, з відкритим лицем, широким чолом і веселими, насмішкуватими карими очима, вона в уяві Тарасиковій була втіленням справедливості.

— Знать нічого не знаю! — стукотіла вона не раз до діда кулаком по столі, а як не було стола близько, то кулаком об кулак. — Мені мое мусите дати і край! Мені треба сина вивчити!

— Дочкам не випадає давати приданого, — стукотів до неї дід також кулаками.

— А чого ж Гантощі дали аж п'ятнадцять десятин? Бо під боком ота гадюка?

Це про бабу Кирію.

— Геть з моєї хати! Зінське щеня! Лахудра! Повітра! Легейда!

І тоді мусів їх хтось розводити, бо знов буде бійка, як не раз уже було.

Як було цього літа. Прийшла тітка Мокрина до діда й каже :

— Тату! Як не дасте сьогодні сто карбованців, то мушу забрати Павла із школи, бо не маю цих грошей.

— А де ж я візьму? — розводив руками старий Яриней.

— У вас є! Ті, що я в вас заробила...

— То ти й од'їла!

— А, ви з мачухою так і звикли, щоб вам хтось дурно робив! На лиса-Микиту, на рябу Гантошку!

— Мокрино!

— Не дали землі тієї, що мені належить, — мусите давати гроші.

— Та й чого це ти на мене визвірилася?

— Бо мені сина треба вчити!

— А мені що до того?

— Ах, ви чортові багачі! — добіла розпеклася Мокрина.

— Тільки б глиманили в свою кишеню. Ми робили в вас!

— То це ти так на батька? Геть із моєї хати, лаверендо, щоб я тебе не бачив!

— Не піду! Давайте сто карбованців!

Іншим разом Мокрина посвариться, посвариться, — та й на тому кінець. Цим разом дід розлютився не на жарт. Він вхопив, що було під рукою, — то був батіг, — і почав ним періщити по тітці Мокрині. Набив і нагнав з хати.

Пішла Мокрина, плачучи, з батькового дому. Не так за себе було кривдно, як за Павла. Бо не знала вона ще, що її сина звільнили вже від платні, як найкращого учня, та ще й стипендію призначили. Плакала вона, що її найбільша мрія в житті, — бачити сина інженером, розвіюється.

Але за гони, не одійшла ще від хутора, як чує, — хтось її кличе:

— Мокрино, суча дочко, чекай-но! Вернись!

Це батько гукав, — біг за нею, аж захекався.

— На, псяюхо, та мовчи, нікому ані мур-мур! Бо зіб'ю при всіх...

І ткнув їй у руку сто карбованців...

IV.

Тепер дід спокійно сидить, поклавши на обох колінах по два пальці, і слухає розхвильовані Мокринині допоминання. Сивувата, якась сіра борода його, що завжди один кінець її наче обскубаний, сьогодні рівно підстрижена.

— Чом он Христя ніколи не допоминається? — кивнув він головою на другу дочку. — А ти все увічі скачеш, мов присок. Христе, ой, ти в мене дорога дитина, робітниця!..

— Я недобра, бо цвікаю, — вставила Мокрина.

— Мені й так добре, — обзивається Христя і це саме промовляють її карі відкриті очі, широке чоло з початком проділя, вже далі закритим майстерно виложеними складками квітчастої червоної хустки.

— Он Христя й разу ніколи не закинула, що тато її скривдив, а я її ще й того не дав, що й тобі.

— А, нехай собі, я тим не здобрію, — відмахувалася Христя. — З мене досить того, що маю!

І справді, від неї віяло такою повнотою, що тільки віддавати.

Дивна вдача була в тітки Христі. Вона не вміла бачити зла від людей. Ніколи не чув Тарасик, щоб вона на кого скривилася, щоб злісно, чи заздрісно говорила про когось. Все з отим добрим усміхом на лиці, з тим самим, що й у Тарасикового тата, але не притамованим.

— Мені й тато добрі, й мама... А як покричать, налають часом, то байдуже... Часом так і треба, — весело поблискуючи яснокарими очима, каже вона.

— Але ж я не для себе, — вставляє знов своє слово Мокрина.

— Он Христя своїх дітей не вчить і нічого з мене не править... Христє!

— А чого, тату?

— Чи ти пам'ятаєш, як ховали бабу Хотину?

— Добре пам'ятаю! Гарно померли, царство їм небесне, гарно й поховали.

— Пам'ятаєш, як домовину несли онуки по рушниках, застелених аж до самої церкви?

— Аж до самої церкви? — не витерпів Тарасик.

— А так, так... А вже від церкви також несли онуки, але рушників їм не стелили... А попереду запряжені воли...

— Пам'ятаю й я, — чом мене не питаєте? — обзивається Мокрина.

— Я Христі питаю! Бо як помру, то на неї одну надіюся... А більш ні на кого... Вона мене поховає найпишніше, як тільки зможе. А на вас... Навіть на Микиту... не надіюся. Федір далеко...

— Е тату! Таке щось балакаєте, — перебиває цю мову Христя. — Ви ще всіх нас переживете!

— Ви думаете, я дурний? Я все бачу! — значущо каже дід. — Бо якби я вам землю роздав тепер, то ви б і не плюнули на старого. А так, ось на Різдво з'їхалися, в руку цілуєте, шануете...

— Христя вдалася в бабу Хотину, — трохи згодом каже дід. — Мама теж була отака добренна, сорочку з себе зніме ... та віддасть.

— Бувало, все нам з Муркурем підтиснуть щось, щоб ніхто не бачив, — згадує Христя.

— А ти, Мокрино, — гайноха! Ти з Муркуром удалися в мою бабу.

Мокрина насуплено мовчить.

— Яку це? — питає Христя. — Це може ту, що її приковану до кайданів у хаті держали?

— Та ви б хоч трохи розказали нам про ту бабу Лукію, — зовсім іншим голосом каже Мокрина. — Чого це її в кайдани закували? Я ж таки теж хочу знати!

Вона й паленіла з гніву дуже швидко, й дуже швидко відходила. А про ту бабу стільки різних переказів ходить.

Христя також почала припрохувати. Може сваритися перестануть.

Дід не заставляє себе просити. Він нічого так не любив, як оповідати.

— Бо була гайноха. Так само, бувало, як і ти, — що в неї заведеться, яка чарка, чи який кусінь м'яса, яка копійка — зараз прогайнує. А кабана заколе, скличе все село, всіх почастиє зараз... Не вміла, щоб у неї що вдержалося. А як нема за що випити, то зараз щось несе до жида. Все до шинку виносила! Більше в шинку сиділа, ніж удома. То мій тато мусів свою тещу прикувати до ліжка.

Всі сміються.

— Догралася наша баба! Тим, що зять колись у руки цілував, червоні сап'янці дарував та по килимах до себе провадив...

— То ж кажуть, що за старих часів усе тещу до молодого провадили з такою помпою, — щось і собі пригадує Мокрина.

— Я вже того не бачив, перевелося, хібащо десь там аж у великих дуків... Але тато мій ще так женився...

— Ну, а як молодий живе на другому селі?

— А їхали на возах, а вже в селі стелили килими...

— Та й де ж тих килимів стільки набрати? Це ж, як із нашої Голівки та аж на той куток, то добрих півтори верств набереться!

Дід неабияк зацікавив усіх, не встигав відповідати.

— Застеляли, скільки там не є, а на кінці застеленого ставили креселко. От до того креселка зять підводить тещу, садовить її, а вона, втомлена, відпочиває, а зять горілкою частує, та в руку цілує... Перестелять далі, — зять знов веде...

— То так можна й цілий день вести!..

— І вели! Горілкою підживлялися...

— О, то то певно сприводу того, не хто, як наша баба склала:

Ой, випила, вихилила,
Сама себе похвалила,
Що я панського роду,
П'ю горілку, як воду...

— Та то кожна баба, як уп'ється, то це співає!..

— Але нехай удасть таку, як наша бабуня! — чванливо заперечив дід. — Бо хоч весела, гульлива й недбайлици була, але що вже пишна! Щодня була вив'язана, як на великі свята... Куди вам! Ви жодна так не вмієте. Над чолом у неї сорокпять бганок дрібнесеньких було, а спідниця, як сяде, то пів осла на займає. Чепуруха! То вже дід, бувало, дивляться, дивляться на це все, та не витримають, починають бити. Оце наб'ють, наб'ють: »Ти чого ходиш та гайнуєш?« А вона каже: »Молодиці мене покликали та й випила чарку, хіба що?« А на другий день уже знов сидить у шинку й виспівує: »Кличуть мене молодиці!..« Сама про себе.

— Е, то може то вона й пісеньку цю склала?

Мокрина тихенько заспівала:

Кличуть мене молодиці,
То я йду!
Дають мені горілочки,
То я й п'ю!

— Еге, еге!

Гарна я, молодая,
Гарна я!
Від неділі до неділі
П'яна я!

Дід підтягнув, а за ним Христа, а за нею всі, що сиділи за столом. Далі вже разом співали.

Не бий мене, мій миленький
Батіжком,
Що я в тебе хазячка
Над мішком...

Широченна посмішка еднала всіх, коли приспівували:

Гарна я, молодая,
Гарна я,
Від неділі до неділі
П'яна я!

Бо вона чогось усім дуже до душі була, ота гуляка неpritворенна, їхня баба...

Господи, та скільки раз чув Тарасик у себе вдома цю пісню! Батько її дуже любить, особливо мережано виходить вона в нього на сопілці.

Не вдержиться на воротях
Мотузок,
А у хаті на кілочку
Рушничок.
Я все тее до коршомки
Віднесу
Та й за милого здоров'ячко
Вип'ю.

Поки цю співали, кожне вже держало на умі якусь пісню. Ще не встигли закінчити цю, як посипалося:

Ой, що буде, то буде,
Я робити не буду...

Друге затигло:

Ой, за дядьковим током
Лежить дядина боком...

Але переміг дід, він затигнув улюбленої:

Загуляла чумакова жінка
Від середи та й до понеділка...

І всі йому піддали:

Чумакова жінка гуляє,
Бо чумака вдома немає...
Гуляй, гуляй, моя чорноброва,
Покіль моя голівка здорова,
Бо як моя голівка схибнеться,
Тоді твоє гуляння минеться...

— Ото щодня якоїсь нової вигадувала, — аж сльозу пустив дід. — Що де з нею скоїться, то вже й пісня є. Як зараз пам'ятаю: це десь діда нема, десь у чумацькій дорозі, а баба сидить, вихиляє чарку, та й сама до себе приспівує. Та так, бідолаха й наспівала сама собі. Як померли дід, то вже бабі Лукії минулося тее гуляння. Тато до ліжка прикували, бо не могли з нею ради дати. Як тепер бачу: сидить, ото, прикована до ліжка, та, як тата нема, мене кличе: »Принеси, сину, шкалика, я ж тебе так дуже прошу, так дуже прошу!...«

— А оцеї! — перебила діда тітка Мокрина, розохочена до співу, а не до розмови. — А оцеї!

Ой, п'яна я, п'яна,
На порозі впала...
Ой, відчини, мужу,
Бо йду п'яна дуже...

Пісні самі собою згадувалися й плелися одна за одною, немов сама прабаба Лукія межі них сиділа, прийшли на різдвяну учту до своїх внуків та правнуків діди й прадди чумаки. Тут не було тих, що не вміли, або не любили співати.

І хто б сказав, що така сварка зачиналася за оцим столом недавно?

Старий Яриней про свого батька почав згадувати:

— Оце, бувало, посідаємо на кутю за столом, а тато мій, дід ваш, сяде за макітрою, з верхом повною пирогів і питає: »Чи бачите ви мене, діти?« — »Ні, не бачимо!« — відказуємо ми — »Ну, то дай Боже, щоб і на той рік не побачили.«

— Тату, — питає Христя, — а чи ви й тепер так першого дня виходите в сад до яблуні із сокирою? »Оце бачиш цю сокиру?« — »Бачу!« — То як не будеш цього літа родити — зрубаю!..«

— А, то звичай такий, — переконливо відповідає дід. — То так треба. І мій дід, і прадід так лякали ледаче дерево, що торік зле родило...

Тарасик все це слухає й йому шкода-шкода, що він нічого такого в тім задрипанім містечку не бачить...

— Ой, Мокрино, Мокрино, дорога дочко... — почав був дід, але загупотіло попід вікнами й у хату найшло з дванадцятєро парубків із звіздою.

Сповнили хату свіжим морозяним духом, міцними, бадьорими голосами та тою веселою урочистістю, що вітає над усіма Різдвяними святами.

Дід геть усіх посадив за стіл, розпитав: »А чії ви?« і знову повернувся до своєї непокірливої дочки.

— Мокрино! — розплакався він. — Ти все до мене претенцію маєш, цвікаєш усе, а я... ж тебе...

Тут дідові знов не дали договорити.

Малеча під проводом наймита Олекси ввернула в хату,

так дітей з двадцятєро, і заколядувала »Добрий вечір тобі!..» Вони щоино чули, як колядували парубки, — то їм не можна?

— Ой, спасибі вам, дітки. Ой, спасибі! — зовсім не дав собі ради дід. Стільки внуків — і в кожному він себе бачив...

Тихо собі плакав дід і все хотів договорити Мокрині...

— Дорога дочко! Ти мені цвікаєш, дзявкаєш, а я ж тебе люблю за це... Правда ти душа. А скажи сама по-правді, — хіба мені батько що дав? Я — з мурґочки! Я ж тобі більше дав, ніж батько мені...

— Бо в нього не було, то й не дав, — рубнула Мокрина.

— А де ж я взяв? Я — з мурґочки!

— Дід вам усім нарівно поділив.

— Дурна ти!..

— Син мій розумний!

— Дурна ти!.. Хто ж дочкам дає землю?

— Та якби ж у вас не було!.. Якби ж я не робила на ваше багатство!..

— Бог мені дав!

— Не Бог, а святий Миколай!..

— А ти звідки знаєш? — протверезився враз дід.

— Чом я не знаю? Як були церковним старостою, то все до святого Миколая кланялися, все позичали з церковної скриньки, що люди по шагу наскладали...

— Ой, Мокрино, не дзявкай! — загрозливо підніс голос батько. — Хочеш батога заробити?

— Та й чого ви завелися знов? — сіла межі ними Христя. — За ваше здоров'я, тату! Я вам солоденької наляляла...

— О, це в мене золота дитина!.. — розчулився дід. — А ти замолоду була походюха, а тепер гайноха... Недбайлиця!

— Так і буде, — бовкає Мокрина.

— Ви з Муркуром пара п'ятак, — у бабу Лукію вдалися. Та ще Андрія до вас додати... Пошлю, бувало отого недбайлицю Муркура з наймитами орати, а він — орав, не орав, — до наймита:

»Ну, ти ори, а я піду напитися води!«

Сів десь за горбком, сховався, поснідав, виспався. А наймит оре!

Тут уже час обідати, — приходить мій ледащиця! Тоді наймит до нього каже:

»А тепер ти зажди, я піду коні напувати!«

Пішов і просто на хутір. А мого Муркура нема й нема! Коли дивлюся — телепає пішки! Яких п'ять верстов було до того Дрижипільського урочища... Було вже йому тоді від мене!..

— А, ви любили гандурати! — мов про себе, докидає Мокрина.

— Пийте, тату, не балакайте! — владно забрала голос Христя.

Щоб часом знов не почали стукотіти одне до одного кулаками.

— Треба батькові вважати, — докірливо каже Христя до сестри. — Розкажіть нам, тату, краще, як ви їздили в Крим по сіль...

А на дворі мете завірюха, віхола, метелиця...

»Таки цікавіше сидіти за столом між родом і слухати, й співати, ніж десь оце вирватися в степ межі сніги. Чи не мудра була та прабаба Лукія, що й пісню склала?

Була я в шиночку,
Пила горілочку,
З родом ізійшлася,
Меду напилася...

думає Тарасик.

Він щойно тепер оглядівся, що з дітей лише він один за столом. Олекса запряг коні, посадив усю дівчорю у широкі сані й повіз їх колядувати по хуторах, — з вереском і вивертанням у пахучий, м'який, радісний сніг...

8. КОЛОДКА

I.

Обдерта Нечіпаєва хата на підмурках стояла серед містечка зовсім відокремлено на самій кінській торговиці, себто, якраз навскоси від хати, де жив Меркурій Саргола. Треба було тільки перебігти через площу. Але вона надзвичайно вигідно виділялася серед таких самих обдертих, туго до купи збитих жидівських хат, — своїм густим, тінистим садом.

Колись давно, ще за молодости Автонома Кіндратовича, ця хата бовваніла серед містечка навіть необгороджена. То була, власне, воловня багатого Нечіпасового дядька. Сміливо можна сказати, що сад цей виник, як нагорода за святенне життя Автонома Кіндратовича.

Дивлючись на його шляхетну голову Саваофа, обрамлену срібною, пишною бородою, ніхто не сказав би, що він бурхливо прогайнував свою молодість серед циган; кокоток, ресторанів, рисаків і карт. Був син багатого землевласника, дуже скоро прогуляв усю спадщину. Після того, взявся до дядькового майна. Дядька того, — каже народня поголоска, — він убив. А як того багатства, що на нього сподівався Автоном Кіндратович, не виявилось, то він цьому не повірив і почав шукати скарбу, десть тут під хатою закопаного.

І довго шукав він того скарбу, кілька років підряд, копав землю навколо хати. Вже так скопав, що цілого місяця не залишилося, а скарбу не знайшов...

З того й повстав цей сад. За розшуками скарбу забув Автоном Кіндратович про кокоток і ресторани. На добре скопаному, угноєному століттями ґрунті кінської торговиці за кілька років розрісся цей чудесний, пишний сад. Починаючись від кількох щеп, ненароком уткнутих у землю, тепер це був прекрасний, тінистий парк із алеями, квітниками й навіть городом.

Але в тім саду стояла стара-старезна, столітня обдерта дядькова хата, а в тій хаті вгніздилися страшні голоґата і злидні. Автоном Кіндратович був великий аристократ і зневажав усяку роботу. Діти ж у нього родилися щороку й він їх називав не інакше, як іменами царської фамілії. Як і чим же їх проґоґувати, — повинна була думати жінка.

Вона такеж була висока, огрядна, гарна. Була з якогось бідного шляхетського роду й стоїчно, мовчки підтримувала чоловікову аристократичність. З свого приданого вона купила варстат до виробу ковбаси і цим промислом якось ґоґувала своїх дев'ятеро дітей.

Ковбасницька професія ані трохи не ущерблювала імпортантність і пиху Нечпаєвого роду. У неділю цікаво було спостереґати, як Нечпаєвський виводок гордо й чванно прямує по головній дрижипільській вулиці до церкви. Поважні й горді, йдуть попереду Автоном Кіндратович із дружиною, а за ними: Константин, Олександра, Анастасія, Ольга, Марія, Володимир, Олексій... царських імен не вистачило, тому менші зуться — Віра, Надія. Є ще вакансія для Любови.

Найстарший, Костик, був старший за Оксанку Сарґолову на один рік. Задержувата й розбишакувата Оксанка з ним водила компанію, себто, билися, задиралися, біґали із зґраєю інших хлопчаків на якісь таємничі експедиції, звідкілясь верталися із подряпаними ноґами й подертою одежиною. Разом вони воювали проти містечкових хлопчаків.

Походюча Оксанка, як її називали вдома, була верховодою. В школі вона всіх хлопців, старших за себе, лупила й до неї ніхто не смів підступитись. А вдома вже її лупив тато за те, що вона вічно «походеньки справляє».

Йї треба було вродитися хлопцем, а Тарасикові дівчиною.

Часто вона захищала не тільки полохливого Тарасика, але й Костика і вони з вуличних побоевищ виходили переможцями. Оксанка нічого в світі не боялася, тільки темряви, мишей і тата. Як дуже треба було увечорі йти на двір, то Тарасик ішов попереду. Він людей боявся, а мишей і п'їтьми — ні.

Тарасикові було п'ять років, як послали його до школи. Коли випав сніґ, його й не видно було від землі. Оксанка й Костик мали його охороняти від нападів містечкових жиденят. Під цією високою охороною Тарасик нічого не

боявся: як тільки десь з'явилися войовничі ватаги жиденят, чи сільські хлопчаки з готовими вже цеглинами й камінюками у руках, — Оксанка стає в бойову позицію й викликає:

— Ану, вдар! Ану, зачепи тільки!

І вся ватага розбігалася, мов горобина зграя.

Літом, коли вони верталися з города, — мама, Оксанка, Тарасик, — жиденята починають кричати:

— Пані йде боса! Пані йде боса!

»Пані« — це мама. Звичайно, вона ходила на город через містечкові вигони й вулички боса, а це був великий сором у Дрижиполі.

— Пані йде боса!

— Натє клумака, я цим шмаркачам зараз покажу!

Ех, як не зірветься Оксанка, клумака з городиною мамі, а сама за тими »паршивими жиденятами«! Звідкілясь на допомогу виринає Костик. Напасників, як вітром змітає.

Тарас має також приятельку. Олесю, сестру Костикову. Вони разом з Фімою Цудечкісом, сином місцевого туза, ходять до школи в одну клясу. А Настасі, меншої Олесиної сестри, не любить, бо вона накопилить губу й каже:

— Моя мама — двойранка!

Костик, коли почув, що Меркурій Саргола відвіз Оксанку до гімназії, три дні плакав перед батьком, щоб той і його послав учитися. Але Автоном Кіндратович мав свої переконання щодо науки. Наука — диявольські хитрощі, щоб людей безбожниками поробити й наблизити прирештя антихриста.

Так і ріс Костик, допомагав матері ковбасу робити.

II.

Годині о сьомій ранку, ще Автоном Кіндратович Нечіпай міцно спав, до хати нагло вскочив, страшенно схвилюваний, збентежений і переляканий, найменший брат Меркурія Сарголи, Андрій... Він, не зважаючи на ранню годину, несамовито скричав на всю хату:

— Чи ваші вже встали?

— Чш-ш-ш... — зашипіла на нього дружина Автонома Кіндратовича. — Вони ще сплять...

»Вони« означала сама персона Автонома Кіндратовича, обмотана рожевою ковдрою. Всі дев'ятеро дітей уже були

на ногах, навіть найменша пацала в колісці. Мов тіні, навшипиньки ходили всі по хаті.

— Що ж робити? — розпачливо зойкнув Андрій, мов не чув застереження. — Нещастя! Біда! Ой, що ж я маю робити?

»Вони«, Автоном Кіндратович, із присвистом хропли, а дружина питала, вже трохи схвилювавшись:

— Яке нещастя? З ким? Де?

— Та поїхав Муркур цієї ночі до млина молоти й зламав ногу! — трагічним голосом заволав Андрій.

— Як, ногу зламав? — Що ти мелеш? — підскочив з ліжка Автоном Кіндратович, зовсім, ажніяк не сонний. — Що ти верзеш?

— Еге, верзеш! Кажу ж лежить, бідолашний, і не рухається, кров з нього так і дзюрчить... Вже не знаю, чи що допоможе... Івалт! Радьте, що робити? — ламав руки Андрій.

— Зараз треба до лікаря! — почав хапливо одягатися Автоном Кіндратович.

А Андрій тимчасом розповідав, як він ішов, побачив сполохані коні, як ледве вдалося йому їх пійняти, як здибав скривавленого Меркурія, з якими труднощами вдалося висадити його на воза й привезти додому...

— А оце вже далі сам не дам ради. Дарка руки ламає й бігає, мов здуріла. Що з баби за поміч? Тут треба чоловіка...

Автоном Кіндратович схвилювано одягався, не потрапляючи руками й ногами в одягу. Уже натягнув на голову шапку, як жінка сказала йому, що він у підштанцях. Його таки теж схвилювала ця вістка про сусідове нещастя.

— І як це він так? А, Господи, Ісусе!.. — раз-у-раз приказував він, поспішаючи за Андрієм до Меркурієвої хати. Задихані, увіскочили вони в середину.

III.

В хаті у Меркурія Сарголи посеред столу стояла величезна сковорода з яешнею, а кругом неї стояли пляшки й чарки. За столом сиділи: Антін Рогізняк, Семен Медовий і сам Меркурій — цілий і здоровий, як бик. Біля печі стояла Дарка й біла яйця в другу, ще більшу, сковороду.

Всі вони зустріли Автонома Кіндратовича несамовитим

реготом. Андрій уже не вдавав трагічної, переляканої постати, а реготався разом зо всіма несусвітнім голосом.

— Ні ж казав, що зніму їх з постелі! — переможно хвалився він.

— Е, шкода, що не заклалися! Був би виграв!

— Але коли б ми не піддурили, Автоном Кіндратович нізащо не обізвалися б! Автоном Кіндратович сплять попанському, до одинадцятої години...

— Як, щоб ми покликали й для нас полінувалися б устати?

З усіх уст летіли вигуки, веселий гомін здіймався аж до стелі, за столом ходила чарка, в печі шкварчала друга сковорода з яешнею, — як тут розсердитися?

З усією оцією мужикотою Автоном Кіндратович тримався трохи звисока, милостиво. Білобородий, подібний на Саваофа, чи на котрого патріярха, з величними жестами й поважною мовою, пересипаною цитатами із святого письма, — він був справжній дрижипільський аристократ. Мабуть таки правда, що він замолював гріхи молодости: Вже котрий рік він не оминав жодної служби Божої в церкві, мав славу найбогомільнішої людини у всьому Дрижиполі. Це давало йому право гостро осуджувати всякий гріх.

Та й удома, з жінкою та дітьми, він поводився аж занадто аристократично. Спав до полудня, йому варилася окрема добірنا їжа, сам він нічого не робив, а дозвілля своє присвячував читанню святого письма та монархічної газетки «Южная копейка». Звідтіля він і почерпував свої премудрості.

Тільки велике бажання пожартувати спонукало Меркурієву компанію витягнути з ліжка о сьомій годині для п'ятики богомільника.

— Та хоч скажіть, люди добрі, з якої це причини ви загуляли? Чи сьогодні яке свято, чи чії іменини? — оторопіло питався Автоном Кіндратович.

— Як, — чого? — напустилися на нього всі, мов круки. — Меркурій ногу зламав, як їхав до млина, — раз!

— Ха-ха-ха!

— Хо-хо-хо!

— А друге, знов: сьогодні свято святого неробітника!..

— Та й не сором, вам, Автономе Кіндратовичу, забувати? Ви ж таки на цих церковних святах зуби з'їли, — натякнула Дарка.

— А третє, — урочисто підвівся Меркурій. — Будемо вам, Автономе Кіндратовичу, колодку чіпляти!

І не зоглядівся Автоном Кіндратович, як на грудях у нього вже красувалася стрічка...

— Е... Справді, я й не туди... Та сьогодні ж перший день масляної!

Автоном Кіндратович був переможений, збитий з пантелику. Він хотів щось сказати про апокаліптичне число шістсот шістдесят шість, про грядущого антихриста й кінець світу через гріхи наші, — а тут уже нічого не скажеш. На масляну мають право всі, — питущі й непитущі, — веселитися, дуріти, на головах ходити.

Не мав він права відмовитися й від чарки, до якої так наполегливо його припрошували. Хоч він і непитущий був.

— В святому писанії ніде не сказано, що пити гріх, — напосідався Меркурій. — Тільки й нашого...

— Пиймо, кумцю, пиймо тут,
На тім світі не дадуть...

зспівав Антін Рогізняк.

— Хоч дадуть, хоч не дадуть,
Та випиймо, кумцю, тут...

підхопив Семен Медовий, випив і вихлюпнув решту з своєї чарки на стелю.

— Грішникам дадуть смоли пити, — суворо й повчально каже все ж таки Автоном Кіндратович.

— Ви вже своє одмолили, — переконає Меркурій. — А горілка хіба ж то гріх? З чого вона? З хліба святого! А вино лікарі кажуть хворим давати...

І як не поверни, то виходило, що треба Автономові Кіндратовичу випити. Ну, хоч вина!

Вина в Меркурія Сарголи тепер було та й було. Він уже давно покінчив із простацьким, мужицьким шинком. В теперішньому склепі під загадковою, але панською назвою «Рейнскової погреб» він продавав усякі портвейни, хереси, мадери, малаги, токаї й наливки. В льоху стояло завжди по кільканадцять бочок усякого вина.

Меркурія непереможно тягло до панів і він, хоч із меншим зиском, але більшою приємністю перешикував свій крам на делікатніший і менш клопітливий. Купив, та й забирайся під три чорти! У всякім разі, родичів, друзів не

поменшало, а чогось тільки побільшало. Ніхто з хуторян не забував заглянути до Меркурія, як був у Дрижиполі. Не Слухаї, то Рогізняки, не Передерії, то Олевські...

Виявляється, Автоном Кіндратович знає смак у винах і з вином у святому писанії справа стояла трохи легше. Вже з ним можна було й розговоритися.

IV.

Андрій, що вдався ще більшим збитошником за Меркурія, раптом глибокодумно запитав:

— А от, Автономе Кіндратовичу, як то воно так, що вчені люди кажуть — Бога нема? Я ж думаю, що як вчені, то повинні знати?

— То — слуги антихристові! — безапеляційно, не задумуючись відповів Автоном Кіндратович.

— Ну, а як же то воно так, що Бог один і в трьох лицах? Я ж думаю, що Бог то не то що Діва Марія млинці пече, а святий Петро снопи молотить, а є воно щось таке над нами? Ну, а де ж ми взялися, як Бога нема?

На Андрія напала філософічна кортячка.

— Е, ніхто ще не довів, що Бог є, але й ніхто не довів, що його нема, — а ми будем пити, і Бога хвалити

І за вас, і за нас,
І за неньку стареньку,
Що навчила нас
Горілочку пити
Помаленьку... —

перевернув на жарт Меркурій.

— Ну, як собі хочете, — каже Антін Рогізняк, ще й досі чогось називаний »Аршин з шапкою«, хоч уже був нівроку старший чоловік. — Я не знаю, чи Бога нема, але що є нечиста сила на світі, то це присягаюся.

— А хіба ти її бачив? — запитав Семен Медовий.

— Не тільки бачив, а й на своїх оцих плечах носив!

— Еге? — дивується навіть Дарка, що, як правило, завжди мовчить.

— Сйбо, присьейбо, хрест святий, щоб я так не встав з цього місця! — перехрестився Антін. — Було мені тоді років з вісімнадцять, як от Андрієві зараз. Прийшлося відьму на плечах попоносити.

— От, яка то штука на світі буває... — недовірливо сміється Меркурій.

— Ну, не брешу ж вам! Іду раз уночі додому, а відьма мені скік на плечі й цілу ніч мусив її носити...

— А яка та відьма була, з хвостом? — питає Меркурій.
— Здається, в мене хвоста нема? — оглядається він позад себе.

— О! То це, ніби, як? — оторопів Антін.

— А їйбо, я тільки з гони тоді їхав на тобі...

Нарешті, всі вже починають щось торопати. Сміх усіх розбирає. Антін стукає по столі кулаком із запізненным жалем.

— Ну, щоб знав же тоді... дав би тобі тоді лупня!

— То чого, може зараз поборемося?

Автоном Кіндратович регочеться найбільш за всіх. Не він один тут у дурнях!

— Ну, нічому не дивуюся, — все ще не може отямитися Антін, — але дивуюся, що ти двадцять років мовчав. І чого ви, Даріє Пилипівно, пішли за нього? — раптом питає в Дарки. — Ледащо, бовдур, об'ясник, оббийбока! Знов скрипочка? Все книжочку йому дай! Якби ще божествена, а то — тьху!.. Чом за мене не пішли?..

— Я сама не знаю! Ні за кого не хотіла, то й за вас не пішла, — трохи сумно каже Дарка. Вона й досі не навчилася хитрувати.

— Ну, а ти скажи, — зводив давні рахунки й Меркурій.
— А нащо тобі був той віз, що ти в Передеріїв украв і сховав у нашому ожереді?

— Та то ж ти вкрав, а не я! — аж у поли вдарив руками Антін.

— Ну, а нащо він був нам?

В тім то й річ, що обоє не знають.

— О, тьотя Христя йде! — скричав у цей час Федько і побіг до дверей.

— Тьотя Христя йде! Тьотя Христя йде! — заплескала в долоні Галя.

V.

В снігах уже справді щось гупало чобітьми. Відчинилися двері. Показалися великі заболочені шкарбани, широке не-оковирне обличчя, закутане в якусь дрантиву чорну хустку,

і очі. Ті очі лагідні, веселі, саме розтоплене добро, заставляли не помічати ні шкароанів, ні дрантивої хустини.

— Це я вгадав, що ви идете! — вискочив Федько їй назустріч.

— Гі, я, ні, я!

— Бо це я така коверзя, що як іду, то гуп-гуп, гуп-гуп... — усміхалася тітка Христя — і все в хаті опромінювалось. Вона наче нарочито так убралася, щоб підкоряти людей не зовнішністю, а своєю багатою щирістю душею.

Вона щоразу, як іде «до міста» із свого кутка, Голівки, то вступить хоч на півгодини до них. Як нема нікого, самі діти, то хоч так посидить на скриньці, найзатишнішому місці у хаті.

— А де мамка? Тато є? Оце таке якесь репане спекла, скуштуйте!

Вона розв'язує вузлика. То буває пиріг, опалок, або шишка. Вже тітка Христя так не прийде! І ніколи своє домашнє, найбільше, не буде таке смачне, як тітчинє Христинє, «від зайця». І нічого такого не говорить, а чомусь у хаті веселіше й яснїше від неї. Доброта її була вже скрізь владлена.

— Христе, а йдїть-но сюди! — кличе Меркурій, почувши її голос із другої кімнати.

Брат із сестрою давно були вже на «ви».

— Не хочу! Мені й тут добре, — обзивається із скриньки тітка Христя. — Балуйте собі!

— Йдїть, я вам кажу!

— А чого там? Я на часинку заскочила, треба додому поспїшати.

— Не втіче ваша дома!

Дарка сїдає біля Христі й починає щось із нею говорити. Але Меркурій заходить у кухню, підводить Христю із скриньки й легесенькими штурханцями поштовхує її до кімнати, де тітка Христя мусить випити чарку.

І скільки її не пам'ятали діти, то все вона або в таких шкарбанах, або лігом, аж до глибокої осені, — боса. Широка, репана нога, широка вузлувата спрацьована рука, сама неоковирна й нескладна, — а так її чогось усі любили!

Ніколи ніхто не бачив її сердитою, недобророзичливою. До всіх із найщирїшим серцем була. Не була й красномовна, як старий Яриней, — ні, наївно і плутано розповідала про хатні справунки — але так запашно, що все те оживало від

самих її: »Та й отаке-о, кажу я вам, все якийсь клопіт... В добрий час сказати, а в лихий помовчати...«

Була в неї одна тільки непоправна вада, — любила вкрати. Щоб дати комусь другому. В дитинстві вона крада, щоб дати малому братові, а тепер у Меркурія, чи й у себе в хаті щось непомітно візьме й когось іншого обділить. Бо не уявляла, як це зайти до хати й не дати дитині гостинця...
— Справляєте масляну? — вступила до другої хати Христя.

— Отак, як бачите, з доброго дива! — відповіла за всіх Дарка, бо з Христею вона й мовчазности позбулася.

— Ніхто й не думав сьогодні, правду кажучи, справляти масляної. Семен Медовий та Антін Рогізняк так собі приїхали до Дрижиполя, так собі взяли з собою по дві копи яець. Так собі зайшли за звичкою до Меркурія, так собі сіли снідати. А тут нагодився й Андрій — привіз до млина молоти, також зайшов до брата.

— Стій, та сьогодні ж, здається, масляна! — ударив себе Меркурій по лобі. — Та й це ми сидимо, браття, отако собі? Гей, що б тут видумати? Кому б це колодку вчепити?

Що Нечіпай, Автоном Кіндратович, був найближче, а головне, що був »такий святий та божий«, то схвалили, що колодку доведеться чіпляти йому.

— Ану, катай-но, Андрію, до нього!

— Не піде! — заперечила Дарка. — Він спить до дванадцятої години.

— Скажи, що я ногу зламав.

— А їйбо! — зрадів Андрій. Це був хліб саме для нього.

В цю хвилину, як зайшла тітка Христя, Автоном Кіндратович вже не відчував відрази до »диявольського наважденія« — грамофона і залюбки слухав »Віють вітри«, що наспівувала платівка.

— Будьмо, та не гудьмо...

— Чогось снилась мені цієї ночі Оксанка. Нічого не пише? Як вона там? — питає тітка Христя.

Оксанки вже півроку не було вдома.

— Так за нею чогось сумую! Коли б крила, полетіла б до неї, — зітхнула Дарка.

Той Меркурій що не здумає, то півтора людського! Ніхто своїх дітей не вчить по гімназіях, а він собі взяв щось у голову...

— Нехай, нехай... Може трохи чужі люди її до рук приберуть. А то вже таке убоїще стало... Їй би хлопцем бути! Весь день десь виводиться, б'ється... — каже Меркурій, стримуючи задоволену посмішку.

Тітка Христя чомусь уявляє Оксанку білоголовою дитиною, що лазить по подвір'ю та курячий послід збирає. А це вже була дівчинка одинадцятьох літ, дуже неслухняна, уперта, задерикувата й забіякувата.

— А де вона навчилася так добре по-жидівському говорити? — запитує Автоном Кіндратович.

— Отако собі, поміж жиденятами, ніхто її й не вчив, а воно собі само з себе взяло, — охоче відповідає Меркурій. — Зустрічає мене Аба Цудечкіс якось і питає: «То ваша дочка так добре по-жидівському говорить? Я думав, що то — жиденя!» Так і каже! А я й не знав! То як почув це, та ще й учительку її найняв, — хай вчиться.

— Жиди Христа вбили, — каже Автоном Кіндратович, — а ви по-їхньому дитину вчите. Бога ви не боїтесь!

Невідомо, коли й як, але Оксанка, справді дуже добре говорила по-жидівському. Це було небувале явище для Дрижиполя. Власне, це й спонукало Меркурія віддати дочку до гімназії, хоч ніхто дівчат зроду в Дрижиполі не вчив, ніхто взагалі, навіть хлопців до гімназії не посилав. Але він усім пояснював свою волю тим, що дуже розпустилася дитина.

— Я б таку дитину своїми руками задушив! — говорив Автоном Кіндратович, широко розсівшись за столом. — Сіонські мудреці в своїх протоколах... записали, що гой... послухайте, що вони кажуть, — «ви у нас у мішку, тільки ще не зав'язані»... Революцію хочать зробити...

— А чого ж вони нашої вчать? — гарячився Меркурій.

Якби то Автоном Кіндратович знав, що й сам Меркурій був у революційному гуртку, разом із Абою Цудечкісом!

— Е, добре по-їхньому вміти, вони навмисне не хочать, щоб ми по-їхньому вміли, — сказав тільки він, згадавши про це.

Почали одне одному «доказувати». Автоном Кіндратович клявся й божився, що він своїх дітей далі двохкласової школи й за поріг не пустить, бо та наука всяка тільки революції розводить.

— Та чи ви знаєте, що мій паршук, Костик, уже тепер мене не хоче слухати? Як почув, що ви Оксанку відвезли, то з таким правом до мене... »Хочу вчитися«, — заявляє...

— А я буду вчити, хоч і останню сорочку зніму, — уперто каже Меркурій. — Хіба мені ось добре, що мій батько мене не вчив? Хіба б я в тій коршмі сидів? Буду вчити й Оксанку, й Тарасика, й цих жевжиків...

— А не сідай синку, бо спинку зломиш! За що ви сваритеся? — розвів їх Семен Медовий. — Ви як той циган — з циганчам. »А це теля виросте...« — »А в нього вродиться друге теля...« — »А я на ньому сяду й буду їздити...« — »А не сідай, синку, бо спинку зломиш...«

VI.

Не помічали, як і час спливав. Коли Тарасик вернувся зі школи, то застав усіх тих самих, що й покинув, та ще тітку Горпину. Це була Меркурієва й Христинина тітка по матері, але насправді їх подруга з юних літ. На відміну до тітки Христі, завжди абияк убраної, вона була завжди артистично вив'язана в тернову квітчасту зелену хустку з безліччю бганонок над чолом, мов вінцем. Була завзята співуха, а найбільше за все полюбляла »Тихо, тихо Дунай воду несе...«

Ой, як любив Тарасик цей несподіваний галалей у хаті, коли ні з того, ні з цього найде повна хата людей і вся хата оживає від голосних розмов, сміхів, співів, музики. Без музики ніяк не буває, бо тато Тарасиків кохався в музичних інструментах, як і в книжках. Ніколи не вгадаєш, чим йому сьогодні забагнеться похастувати своїх гостей. Чи скрипкою, чи грамофоном, чи гармонією, чи улюбленою сопілкою. Одна тільки флейта десь і валяється, — закинута, й без ужитку.

Часом до вечора й розійдуться, а часом два-три дні в домі оказія — мов яке весілля. Тоді Тарасик залазить на скриню, вмоститься межи кожухів, що висять над скринною, і, притаївшись, сидить.

Так, як і при дідовій бесіді, він довідується багато чого з невідомого йому світу відносин, — тата з мамою, тата з дідом, з іншими родичами.

Перших усвідомив він тітку Христю й тітку Мокрину. Зима на дворі. На дерев'яному ліжку сидить Оксанка й

колише в колисці малу Галю. Їй уже надокучило гойдати й вона посилає Тарасика:

— Піди-но до мами, скажи, що Галя плаче!

Тарасик біжить через сїни до коршми.

— Мамо, сказала Оксанка, що Галя плаче.

Мама всміхається. Знає, що Оксанка видумує.

— Скажи, хай поколише, то не буде плакати.

Тарасик біжить до Оксанки, до хати.

— Мама сказали, щоб ти поколишала, то не буде плакати!

Оксанка уперта й тверда. Владно наказує:

— Біжи кажи мамі, щоб ішли сюди!

Тарасик знов біжить до мами:

— Мамо, Оксанка казала, щоб ви йшли.

Але вже по дорозі форма наказу згубилася, зосталося одне ствердження, що так Оксанка казала.

— Скажи: зараз!

Тарасик біжить до Оксанки.

— Мама сказали: зараз.

Вперту Оксанку це не задовольняє. За хвилину знов каже:

— Піди скажи мамі, що в них жидівський зараз!

— Мамо, Оксанка казала, що в вас жидівський зараз.

— А, Господи! — надокучить уже мамі. — Та доки ти будеш бігати, як курка з яйцем?

Тарасик біжить і доповідає старшій:

— Мама казали, доки я буду бігати, як курка з яйцем!

Оксанка розбишака, любити, наказувати, командувати. Тарасик же, що не скажуть, виконує. Не раз надворі біля коршми якийсь гуляка каже:

— Винеси мені, хлопчику, сотку!

І слухняний хлопчик біжить, бере на полиці половинчика й виносить. Отаке дурне! Людей боїться.

Йому треба було б уродитися дівчиною, а Оксані хлопцем.

Зате, має він іншу перевагу перед Оксанкою. Оксанка, така смілива до людей, страх боїться зостатися сама, боїться мишей, а борони Боже увечорі на двір вийти. Нізащо не вийде! А Тарасик не боїться, навіть любить оті нічні прогулянки, коли кругом тебе клубочеться стільки загадкового й таємничого.

Але батька однаково боялися, — що Оксанка, що Тарасик.

Тарасик усьому вірить, що йому не скажуть. Раз Оксанка одягла кожуха, виверненого догори вовною, й почала на чотирьох лазити по хаті.

— Агу, а я вовк!

Тарасик повірив, що Оксанка вже вовком стала, й почав кричати. В усе вірить! Навіть у те, що сам розкаже.

Ніхто, прикладом не вірить, всі сміються з нього, коли він розкаже, що сам бачив, як багато журавлів повдягалися в сукенки — червоні, блакитні, рожеві, зелені, — та й почали танцювати коло церкви польки й гопака. Та й о! Не вірять, але він сам бачив!

— А де ж вони ділися? — питалися в Тарасика.

— Та потанцювали й полетіли. Та й о!

— Це може тобі снилось?

— Не снилось! Ще й по цукерці роздавали, і мені дали...

Та й о! І Оксанці дали... Та й о!

— А коли ж ти бачив?

— Учора.

— А їм не холодно було?

— Та була ж весна!

А на дворі такий мороз, аж тріщить.

Бігає Тарасик із коршми до хати й не втомиться, аж поки не зайде хтось у білому кожусі з малиновими й зеленими кутасами, з терпким духом овечини й морозу.

— А де мамця?

— Мама у шинку...

— Піди, поклич маму, — знову посилає Оксанка. — Скажи, що тьотя Христя прийшли.

— Не треба, я зараз піду! Ось нате вам гостинця від зайця, — виймає вона звідкілясь коржичка.

— А де ви того зайця бачили? — цікаво розкриває очі Тарасик.

— А от біг по дорозі, та й дав мені. Каже: »Нате, оце дасте Оксанці й Тарасикові.«

І так тепло та затишно ставало зразу в хаті.

От уже тітку Мокрину Тарасик пам'ятає чомусь за літа, як вона приходить, сідає на свіжовимитій підлозі, широко розстеливши кругом себе рясну спідницю, і розповідає про Павла свого, або про те, як вона на цьому тижні ходила шуліку ганяти...

— Розкажіть! Як? — влазить і Тарасик у цю розмову.

— А, то не для тебе, то таке бабське свято.

»І все що не говорять, то не для мене!« — думає ображено Тарасик.

Але найчастіше тітка Мокрина каже:

— Оце зустрілася з татом, погиркалася з ними й заплакала. Хай воно їм, те багатство, западеться! Більш і словом не обізвуся.

І через хвилину:

— Коли ж кривда яка! Вони тиснуть для Микити, а мені Павла треба вчити.

Обличчя її таке саме вилицювате, як і в тітки Христі дихає енергійністю і відкритістю. Вона коли всміхається, то наче трохи глузує з усіх, відчуючи свою вищість. Була в тій усмішці якась владність. Удома господарством заправляла вона. Чоловік її, Корній, був, як чоловік, але що Мокрина взяла все в свої руки, то він якось знічувався.

— Тобі б, Мокрино, міністром бути! — не раз каже Тарасиків тато.

І справді, розуму, підкоряючої сили в ній більше, ніж потрібно звичайній, простій селянській молодиці. У всіх її вчинках проявлялася притаманна їй широта й розмашистість натури. Не тільки дід, а й у них удома позаочі звуть її Гайнохою, бо вона, як у неї що є, щедрою рукою обділяє всіх.

Вона буває в них рідше бо живе не в самому Дрижиполі, а за п'ять верст, у Марійці.

Тата Тарасикового вона поважає якраз за те, з чого сміється мама. За те, що він любить книжки, плаче над ними, збирає їх. Вона й Христа неписьменні, і Меркурій здається їм високовченою людиною. Мокрина, як і Меркурій, всіх дітей посилає до школи, а Христа все скаржить, що її хлопці не хочуть доходити другого року. »А що я, попом буду?« —

На цій скрині, межі кожухами, не раз і засинає Тарасик. Тоді мама переносить його до другої кімнати на велике дерев'яне ліжко, де вже сплять Оксана й Галя. Під спів »Видно шляхи полтавській!«... чи »Ой, гіля, гіля, гусоньки на став!«..., що наче з-під землі доноситься до нього, засинає Тарасик і в дрімоті йому стає так сумно-солодко за чимось... Чого ще не було... Чи може, — що не буде його ніколи?

— Чом не пішли за мене заміж? — не раз уже чує такі чудні докори то від Антона, то від Петра, татових давніх приятелів.

Він уже не раз чує їх, знає, що обоє вони сватали маму а мама не захотіли піти. І Тарасик думав: шкода, що мама не пішли за Антона, було б куди краще, якби татом його був Антін. Жив би Тарасик на хуторі коло ліска, там левада й ставок близько. Кругом поле, кругом гарно, а не так, як тут, серед жидівського смітника, — ні деревини, самий бур'ян пощд хатою росте.

Але він зразу одумується: то може він тоді був би не він? Може його й зовсім би не було? Е, з цим важко звикнутися! Як це так, щоб його, Тарасика, не було?!

Як по-правді, то він найбільше хотів би, щоб Петро був його татом. Він має русяві вуса, звішені донизу, і безжурні, блакитні очі. Так смішно лається. »А, бодай ви з носом були!« »А, бодай тебе курка лапою вбрикнула!« А тато тільки вдають доброго й веселого.

Тато недобрі!

Вони всю роботу спихають на маму, а як за що візьмуться, то зараз на всіх кричать і штурхають — б'ються... Це тільки з чужими вони такі привітні, а з мамою рідко, хібащо на великі свята. Хіба раз виганяли маму з дому:

— То як я недобрый, іди собі шукай кращого! Іди собі до Петра...

— Дурний піп, дурна його й молитва!

— Геть зараз, забирайся, щоб я тебе не бачив!

— Та й куди?

— Куди хоч!

— Та й як я піду? З чим?

— А що ти мені прищесла?

— То я в тебе нічого не заробила?

Тарасик раз кинувся на тата бити його за те, що він маму з дому виганяв. Бо при чому тут Петро Пелех? Він же рідко коли буває в них а мама до нього ніколи й не обзиваються. Все чогось наче на нього сердяться.

І хоч Тарасик дуже боїться тата, але коли тато так уже несправедливо присікуються, то він забуває за все і заступається за маму.

От уже мама — ніколи нікого й пальцем не торкнуть. Вони ніколи не кричать, але так прегарно просять, що не можна не послухати.

— Оксанко, піди-но в льох, набери відро картоплі, я тебе прошу.

— Аи, не хочу!

— Піди, піди!

Оксанка, ота об'ясниця, уперто не хоче йти.

— Ну, то ти піди, Тарасику!

І Тарасик іде робить усе, що мама загадують.

Але тато! Як почнуть гарикати та докоряти, то хоч би й була охота послухати їх, так відпаде. Вони зараз вуха крутять, на коліна ставлять у кутку, ще й качалку дають держати піднесеними догори руками, щоб зболіли. Особливо діставалося Оксанці після кожних її походеньок.

А скупі! Борони Боже десь щось пролляти, або розсіпати з ложки цукру: як заглядають, то накричать і наб'ють мов там незнати яка шкода вчинилася.

— Дармоїди, лежні! На вас роби, а ви тільки переводити вмiсте! Чого ти їх так розпустила?

Знов мама винні! Все, що не зробиться — мама винні!

— Тільки й знаєте, — їсти та спати! Де ви набралися на мою голову?

Ну, це вже переходить усяку міру! »Де вони набралися?« Так, наче вони винні, що »набралися« на світі. Хіба Тарасика хто питав, чи він хоче жити на світі, чи ні?

І так несправедливість за несправедливістю.

Та й кажуть на діда »Гандура«, як самі вони — добрі гандура. І за що їх так люблять усі?

Ніколи між татом і дітьми не було тих сердечних дружніх стосунків, що з мамою. Тата боялися, а з мамою можна посміятися, поговорити про все, мама все щось розкажуть, а часом і на тата разом з ними посміхнутися можуть:

— Вже наш батько шапку насунув, сопілку в кишеню... Десь повівся на оказію...

Або:

— Подивись на батька, — поштовхне часом Тарасика, — Бачиш, як приплакує?

Тато сидять, щось читають і сльози їм капають з очей...

О, коло книжки то вони завжди плачуть!..

І як їм, то можна читати, а як побачить його за книжкою, то зараз:

— О, вже книжечка!

Ця »книжечка« увірилася Тарасикові з найменших літ. Самі ж вони винні, що послали його так рано до школи.

Правда, він усім докучав, щоб розказували йому казки, але ж як купили йому читанку «Родное слово», то він докучати перестав. Там уже було багато тих казок... поки то в школі дійшли до третьої казки, то він уже всі перечитав.

Відтоді він невситимо поглинав усі книжки, що траплялися йому. З батькових, з купованих, із шкільної бібліотеки. Як їв. Як вставав, як лягав спати, як із школи приходив, як щось заставляли робити, — за книжкою світу не бачив.

Навіть мама сердилася.

— Знов книжечка? І не надокучать тобі ці книжки?

— Попалю всі книжки, бо вже більше терпіти не можна... на...

— За книжкою не має часу й наїстися, не можна його догарикатися!

Що вже не робили. Ховали від нього книжку. Лаяли. Гарикали. Але нічого не допомагало.

То не диво мамі, мама читати не вміють, але тато! Вони ж самі коло книжки завжди приплакують.

От які то несправедливості бувають на світі!

Чи Тарасик винний, що має невситиму жадобу до читання, що в книжці є другий світ, — кращий, цікавіший, ніж те життя, яке він щодня бачить у цьому задрипаному містечку та в щодня однаковій їх хаті. Все це навколишнє він знає, все це остогидло, надокучило йому. Як же відмовитися від інших світів?

І хіба не ввіряться, коли день-у-день чуєш цей приспів:

— Пошли Тарасика. Де він сховався?

— А де ж! Он, книжечку читає!

— О, вже знов книжечка в руках! А, щоб вона тобі згоріла.

Від цього гарикання «книжечка» ставала тільки смашніша. Вона ж була заборонена.

VII.

Та в такі дні, як сьогодні, Тарасикові не читалося.

Він любив цей розгул бесіди, де цікаве перепліталось з дрібницями, розумне з наївним, смішне із страшним. Крім того, його посилали то туди, то сюди.

— Піди, сину, в льох, наточи з бочки вина!

— А де ваша Оксанка? — Автоном Кіндратович велич-

но й зневажливо забував, що Оксанки тепер нема вдома. — Хай-но піде до мене Оксанка та ковбаси візьме...

Автоном Кіндратович розгулявся.

— Жінку кличте, що там ковбаса! — протестує Меркурій.

Але Автоном Кіндратович і оком не зморгнув. Мов би й не чув про жінку. Хоч вона в нього була й з дворянського роду, але була б завелика честь для неї — бенкетувати разом із Автономом Кіндратовичем за одним столом. З дому треба було тільки ковбаси.

— О... — наглядів він Тарасика. — Катни до мене, візьмеш ковбаси! Скажеш...

— Чи нема вам тут чого їсти? — перебила Дарка.

Але Автоном Кіндратович розгулявся і перечити в такі хвилини йому не можна.

Тарасик побіг.

За хвилину він відчинив двері Нечіпаєвої хати, вгори дзенькнув дзвоник і він опинився в комірчині із столом і вагою, відгородженій перкалевими рожевими завісами. Ця відгороджена комірчина була частиною великої кімнати, одним єдиної, бо друга половина цієї великої на вигляд хати й була та волоня, де починав свої пошукування скарбу Автоном Кіндратович.

На дзвоник вибігла збентежена Олеся. Заплакана й перелякана.

— Це Тарасик! — крикнула вона і зза завіси вийшла сама Нечіпаїха, також чогось заплакана.

— Тарасику, наші папа в вас?

— У нас, вони казали, щоб ви...

Але він не договорив, бо Нечіпаїха голосно почала плакати, ламаючи руки.

— Що ж це я їм скажу?

Тарас ще нічого не розумів.

— Костика нема! — пошепки сказала Олеся, мов у хаті був мрець.

Тут заговорили всі разом. Олеся, Настася, Таня, Оля...

— Ось записку zostавив...

— Забрав із собою сто карбованців, — усі гроші!

— Цього ранку вдосвіта втік...

— Через паркан переліз...

Олеся, Настася, Оля, — всі говорили разом.

Тарасик нерішучо взяв записку в руки й не наважувався її прочитати.

Вони також усі притихли і дивилися з якоюсь надією на Тарасика.

— Може... Може б ти, Тарасику, заніс цю записку їм?.. Бо ми боїмося... Ми ще опівдні її знайшли, але...

Тарасик, нарешті, зважився і прочитав:

»Папа! — писав Костик, — Не вважайте мене більше своїм сином, бо я від вас іду назавжди. Костик.«

Як же це нести таку записку?

Але всі вони так просили, так просили! Вони бояться папиного гніву, бо папа в гніві страшні і стають, мов божевільні, все ламають, б'ють, ганяються по хаті і по дворі за всіма, головою об стіну б'ються...

Тарасикові навіть стало цікаво, як це Автоном Кіндратович здуріє. Він уже за ковбасу й не згадував, а стрілою помчав додому.

— Дядю Автономе Кіндратовичу, тьотя ваші казали, щоб я віддав вам оце-о! — одним духом випалив він.

Автоном Кіндратович зацікавлено взяв у руки записку.

Через хвилину руки ці затряслися, очі налилися кров'ю, він змів рукою чарки й тарілки перед собою на столі.

— У-у-у! — поранено завив він. — Змій! Люцифер! Ісчадіє геєни огненої! Будь ти проклят!..

І не встигли всі второпати, що сталося, він уже вискочив надвір і, як вихор, мчав через усю площу додому.

Якось страшно було наблизитися до Нечіпасевої оселі. Звідти лунали страшні крики, благання. Там було якесь пекло.

Ставало страшно. То ж уже було з ним, як перша жінка-вихрестка померла, що він сказився і потовк образи, а потім тікав у самій білизні полями до Розумниці...

— Чи він казиться? Чи вже сказився? — питали одне в одного у Меркурієвій хаті.

— А може ходімо та розборонимо?

— Борони Боже! Тільки піділлемо масла у вогонь... Він скоро переказиться...

— Господи, що ж вони винні, як хлопець утік?!

VIII.

Так скисло раптом свято масляної, хоч весело і радісно починалося. Посилали Тарасика ще по вино у льох, але воно вже нікого не тишило. Ще не смеркло, як уже всі розійшлися.

Мама зітхала чогось і прибирала сліди забави, тато ліг на топчані горілиць, і насунувши шапку на голові, почмихував:

— Чогось холодно в голову! Подивись, чи там щільно причинені двері...

— На, Тарасику, винеси в льох, — загадала мама. — Та гляди, не розбий!

Тарасик усе помагав мамі. Оксанки не було, а Галя й Федько були ще малі.

У льоху було чогось мокро. Не тільки мокро, а Тарасик хлюпав по воді.

Побіг сказати.

— Що це там таке, може де прорвалася вода?.. Але не може бути... — занепокоїлась мама. — Ану, піді-но, подивись! — до тата.

— А-а... — знеохочено підвівся тато. — Морочиш голову...

Але взяв свічку й пішов.

— Це ти ходила в льох по вино? — грізно й тихо запитав він, за хвилину повернувшись назад.

— А що?

— Та там же витекла ціла бочка вина, відер із сорок!

В хаті настала напружена тиша.

Тарасик затрясся. Ой, Господи, що ж він наробив! Тато вб'ють! Як учора за краплину розсипаного цукру мало вух не відкрутили...

— Якого вина? — не розуміла ще мама.

— Мальованого!.. Хто ходив у льох? — підняв він грізно голос.

В повітрі запахло недобрим.

— Я... я ходив...

— Ти точив вино з тої бочки, що при стіні стоїть? — так само металевим підвищеним голосом допитував тато.

— Я... — запинаючись, відповів Тарасик.

— І не закрутив крана?

Вже все одно! Вже все одно! Тато зараз поясом його на

кров зіб'ють... Ні, виженуть з дому! Як він оце перелив у лямпу гасу і з лики потекло на землю, то и то що було...

Але він не вмів, не мав відваги, чи сили якоїсь, чи якоїсь хитрости, щоб вибрехатися, зректися. Йому язик не повертався на це. В цьому він такий подібний був до мами!

Вже все одно!

— А-а-а-и! — спустив голос тато майже до добродушности, проте з домішкою досади й докору. — І як же це ти так?..

Тарасик усе ще ждав тяжкої кари і трусився всім своїм тілом. Він так перелякався, що зубами дзвонив. Дивився на батька, як жертва на удава.

Але тато більше й слова не сказав. Гнів його якимось дивно пересівся. Він навіть перестав чмихати, навіть не сказав: »Незціпа! Лаверенда!« Він тільки сказав лагідно:

— Пора вже спати лягати, нема чого гасу випалювати!

Нічого не сказав він ні на другий день, ні на третій, ні за тиждень. Навіть не дорікав цим ніколи, як ото він любив за кожную дрібницю випоминяти.

»Химерна якась душа!« — думає часто Дарка про це. — »За дрібницю дитину товче, а тут стільки вина пропало, — й не шкода.« Це ж і не раз так. Тарасик топив грубу соломою, зачитався, а солома вибухнула, зайнялося все в хаті, ледве згасили. А він тільки сказав:

— А книжечка ж у руках! Хіба він за нею щось бачить?

Аж через рік, як уляглися жалі за бочкою доброго рожевого вина, тато смішками розповідав часом про Тарасиків »подвиг«.

9. ЩОБ НАША ДОЛЯ НАС НЕ ЦУРАЛАСЬ

I.

Тихо-тихо у мовчазних пахучих полях, залитих місячним сріблом. Дрімають степи, лани й облоги дрімотою мирною і плідною, спить лоно землі.

Великий мир стоїть над землею, — »мір в чловецех і благоволеніє«. Мир, спокій і добробут розлиті в повітрі, пронизаному місячним молочним сйивом. Цокотять по білому вкатуаному шляху кінські підкови, лунає розміряна пісня, котиться лунами по стернях.

Спить розкішна Україна, обважніла плодами масного чорнозему і праці невсипущих мужицьких рук. І сняться їй сні щастя, прийдешнього могутнього розквіту всіх велетенських сил і невичерпних талантів.

Спить Дрижипільщина, ярки й переярки, ліски й переліски, улоговини і степки, хутори й села, — арена минулих побоевищ за ці плідючі землі, арена тяжкої праці багатьох поколінь. В могучім сні грядуть нові покоління, що розцвітуться буйним цвітом на нагромаджених добрах і розкошах. Спить колишне Дике поле, а тепер заорані, засіяні і зжаті неозорні степи. Чудесні мармурові храми, скляні палаци й казкові сади з водограями та повітряними містками ввижаються спраглим очам покликаного до життя покоління. Не воно, так грядущі покоління це вибудують.

Все спить. Тихо-тихо у мовчазних полях...

II.

Хібащо не сплять ці подорожани у возах і бричках по дорозі від Розумниці до хуторів на Троянах. Торохтять колеса по утоптаній степовій дорозі й заколискують їх розміряний спів.

Це вертається все весілля з концерту від розумнянсько-

го лікаря, Хрисанфа Демницького, до господи Яриней Сарголи. Старий Яриней справляє останнє весілля, женить найменшого сина, Андрія.

Їдуть на возах і бричках, тарантасах і бідках, сини й дочки, онуки, свати, молодий з молодою. І навіть син Федір, піп, приїхав із Трипільля на родинну учту. Разом зо всіма підтягує старовинної козацької пісні, »Гей, нуте, хлопці...«

Починалося весілля тиждень тому, у неділю, але ще не мав охоти рід розбігатися по своїх домівках. Старий Яриней тягнув би це весілля з місяць, аби тільки бути в центрі того веселого життєрадісного гомону, де він був первопричиною.

А певно! Не було б його, — не було б і цього великого роду. Прості мужики, пани й підпанки, — а все його сім'я. В кожному — якась скалка, одробина його самого.

Якщо не зіпсував Микита, то буде добра пам'ятка від цього весілля. Під ліском, де починає рости бузина, недалеко від довгого ожереда, вони усі зфотографувалися. Посередині сам задоволений життям старий Яриней, склавши на обох колінах по два своїх незігнутих пальці, а поруч нього, — син Федір, священник. Позаду всі сини з невістками й дочки з зятями, по боках — свати із свахами, а внизу — жевжики-онуки.

III.

А в неділю зажадалося весільним зробити прогулянку до Розумниці. Незвична для Дрижипільщини оказія відбувалася там, хоч уже й не раз бувала.

Невгамовному Хрисанфу Петровичу мало того, що він уже зробив: збудував велику школу, як на Розумницю, аж на два поверхи, — світлу й веселу прогімназію, — збудував лікарню, де грошей з хворих не брали. Йому цього було мало. Він уже от кілька років підряд втілював свою мрію.

Десь влітку, як минуться жнива, він уряджає в Розумниці концерти. Два тижні підряд співає його хор у парку над ставком на дворі, просто для всіх, хто захоче прийти, чи приїхати. І в ці два тижні з'їжджаються, — коли хто захоче, на скільки захоче, — люди з усіх сіл близьких і далених, з містечок і міст. Великі пани, полупанки, священники, хуторяни, багаті й бідні селяни з дітьми. Інші, як на прощу, йдуть пішки.

Хто хоче, отаборюється возом десь близько в самому парку й слухає усі два тижні, а хто на день-два приїжджає. Беруть із собою харчів, та й не без того, щоб випити, — і слухають, скільки влізе.

Хор Демницького складався із розумнянських хлопців та дівчат, але не тільки. Були в ньому й літні чоловіки та жінки, що ще замолоду в нього співали. Він уже за цей час не одну пісню, записану з уст, гармонізував і все добивався, щоб та пісня його дорога не втратила своєї первісної свіжості та запашності і щоб позбулася несправедливо їй даної назви »примітив«.

Все мав потребу перевірити свою роботу на великому зібранні і не міг нічого іншого придумати, як уряджати такі найширше доступні масові концерти. Його мрія — довести сільську українську народню пісню незфальшовану й неперероблену на романсовий камерний лад до вишуканого столу світових музичних шедеврів, за якими розкошують найтонші, найвибагливіші гурмани, — була провідною зо-рею його життя.

І він не знав, чи це йому вдавалося. Людей було завжди багато, з'їжджалися й сходилися найрізноманітніші верстви, гомоніла про нього слава, — але чи вдавалося те до кінця йому?

IV.

Пізно ввечорі верталися Сарголові весільні з Розумниці. Співочий рід вертається з розумнянського концерту і ще й місяць так непритворенно світить, мов чарує. Мимоволі якось само собою співається.

На душі в кожного була якась втихомиреність, але й жаль якийсь за чимось нездійсненим, що не приходило ще, а може й не прийде...

Це почуття гострого жалю, що точиться й струмує з місячного сяйва та пісні, як вона долинає через дрімоту, вже знайоме й Тарасові. Він сидить напроти Федора й зачудовано вдивляється в нього.

Так от він який, той дядько Федір, що про нього стільки чув він удома й у діда!

Наче їхній він, наче й не їхній.

Тарасик звик до облич своїх родичів і здивовано знахо-

дять усі їх риси у цьому чужому, світлому, одухотвореному обличчі, обрамленому пишною золотою, аж мідною бородою.

Такої духовної шляхетности ні в кого нема — ні в тата, ні в тіток, ні в Андрія, ні в баби Кириї, ні в діда, ні в Микити. Печать натхненности лежала на високому чолі, на виразі веселих, розумних і добрих карих очей. Почуття від його присутности таке, наче сонце, закочуючись за обрій, зазирає в хату й освітлює темні закутки.

Аж не вірилося, що виріс він у тій самій сім'ї, вийшов з тої самої хати, що на їх дрижипільському городі вже розвалюється, їв із одної миски із усіма разом.

Але це правда! До діда й баби він шанобливо звертається »тату« й »мамо«, Мокрина й Христя, отакі репані мужички в очіпках, тикають йому, — й до всіх він подібний, наче зібрав із них усе найкраще.

А цікаво, чи й його тато був би такий витончений і досконалий, якби так само з десятих років був відданий до шкіл та науки?

І Тарасик силкується уявити собі тата попом, із великою бородою й натхненням та тонким виразом очей.

Це така Тарасикова гра. Він любить уявляти. Людей старих — які вони були дітьми. Дітей — якими вони будуть у старості. З голосу — яка людина на вигляд.

Який же був би дядько Федір, якби ріс разом з усіма, пас товар, орав у полі і діставав дідові потилиці? Чи такий, як дядько Микита — підлесний, потайний, солодкий і хитрий з таємною мрією всіх перехитрувати і крім тридцятих десятин, що вже мав від діда, ще й решту приманити? Чи такий, як дядько Андрій, якого всі в один голос чомусь називають бовдуром, ледащом і недбайлицею?

Дід нічого не дав дядькові Федорові, жодної десятини. Але ніколи не чув Тарасик, щоб дядько Федір допоминався чогось. Листи його були поштиві, задоволені всім, запрохували в гості, а ось приїхав, — не забув нікого, всіх гостинцями обділив.

Тарасик губився, — їх він, чи не їх?

У тата теж високе чоло. У тіток Мокрини й Христі — чола були широкі, розмашні, але от Мокрина мала такий самий розум у очах, природню інтелігентність, що й у Федора, якусь неусвідомлену зверхність над оточенням.

Тільки в дядька Федора ці риси були вже вишліфовані. Тітка Христя мала безкорисну, неземну доброту, — нею віяло й від дядька Федора. У тітки Антосі були правильні й тонкі риси Федорові й бабині Кириїні, але вона здавалася бамбулою поруч із своїм братом. Андрієва лукава веселість світилася в дядькових очах. І Микитову ласкавість та м'якість, не обтяжені корисними цілями, впізнавав у цім дядькові Тарасик.

Отже, з їх мужицького роду міг вийти й вийшов природний інтелігент, або, як у них звикли казати: пан. Вони ж — навіть не полупанки, тільки підпанки, та й то не всі.

От дядина Мотря, була вже звичайна попада, — ширша, як довша... Вже в ній не було того світлого й неземного, що так чарувало Тарасика в дядькові Федорові.

V.

Панотець, або піп Федір, як звичайно казали на нього в Сарголів, у цей час також, підтягуючи »Гей, нуте, хлопці...«, думав своє. Чи ж знають вони, його родичі, брати й сестри, що їдуть вони оце по клаптеві історії землі української? Чи задумався хто з них над назвою своєї батьківщини?

Принаймні, сам він не вдома, а з книжок довідався, що на оцім урочищі, де зараз їдуть, поле дрижало від славної битви українського козацтва з ляхами й татарами. Удома ніхто ніколи не здіймав про це мови, не цікавився минулим. А вони ж усі й він сам — нащадки тих, що билися на дрижипільським урочищі. Тих вічно незадоволених »посполитих«, смердів, мужиків, гайдамак, коліївців, що прагнули в вільне козацтво й підносили голову проти усякого панства.

Давно минулися часи великих півстолітніх воєн, руїни, заколотів, ворохобництва. Запанувала давно й надовго мирна праця та тиша на землі. Наростають нові цінності з загнuzданих людських сил.

Хто ж є він, новітня парость української, колись непокірної »черні«? Хто він, вивчений коштом її праці? Чи той, що відривається, йде на службу поневолювачем і допомагає загнuzдувати »чернь«, чи?..

Такі якісь думки верзуться панотцеві, бо дуже близько чогось дотикалося його серця, що сестра Мокрина так гостро тужить і досі за Павлом. А якби не сестра його була?

Чи йому й тоді до живого місця в серці шкода було б Мокрини, не міг би дивитися, як Мокрина банує за сином?

Той Павло може був би генієм їхнього роду, як зумів він, син неписьменної Мокрини, до двадцяти років стати інженером. А може ми всі такі, тільки, одному краща за-безпека, а друге в злиднях мусить учитися. От, помер Павло, не дотяг два місяці до закінчення...

Яка ж би то була сила велика нашого народу, якби всі, хто хоче, могли вчитися в добробуті...

Отак химерно плелися панотцеві думки, — сплітали Мокринину й Павлову долю з якимись давноминулими битвами, з тьмяною й неясною для нього дорогою в майбутнє...

Вже минали велетенський димар дрижипільської цукроварні, як панотцеві думки сполохав його тезко Федір, сестри Христі чоловік. І він, певно, думав свою думу, бо торкнув панотця.

— Ще й досі виорюють тут набої, шоломи, панцери, якісь поіржавлені мечі... Скільки то часу вже минуло відтоді? Либонь, років триста?

— Це ви про що?

— Та про дрижипільське побоїще...

Здивований панотець аж присів. То він думав, що тільки в старих архівах можна довідатися про дрижипільське минуле?

— А хіба ви знаєте?

— Отак, не раз із другими пастушками тут корови пас, то сам знаходив набої від гармат. А ще діди додадуть, які самі колись такими пастушками були та чули від своїх дідів...

Панотець присоромлено мовчав. Він думав їх повчати, а сам у неписьменного свояка має навчитися. Неписана історія від діда до пастушка передається, відкладається в назвах, держиться в пам'яті, принагідно нагадуючи про себе, як частина буття...

VI.

На возі заговорили про хмельниччину, гайдамаччину, коліївщину, навіть Мокрина ожила. Вона не співала, а весь час про себе плакала, згадуючи небіжчика Павла. У всіх оцих весіллях, співах вона хоче затопити велику журбу, що вже рік її не кидає й не покине, мабуть, ніколи.

Широка розмашна душа її й у горі була така нестримна й повновода, як у щедрості, непримиренності, як у непереможному невідхильному бажанні вивчити сина. Вже скоро рік, як втратила вона його.

Його треба було берегти, як хистку билину, йому треба було всього достарчити, щоб підкріпляти виснажений непомірною наукою ніжний молодий організм. Хотів за три роки п'ятирічну науку осягнути, жив на студентську стипендію, — а що мала йому з дому вислати? Отих кілька карбованців, що то в батька вицвікає та хіба коржичків якихось? А за ним же треба було глядіти, а доглядіти, щоб з'їв вчасно, щоб не перенатужувався! А йому треба було черевиків цілих, одежі доброї, теплої! А подбати, щоб жив у теплій, сухій хаті, а не в тім вохкім закапелку...

Що ж, як коло нього матері не було! Та не було коло нього матері! Здалека нічого не знала, а він не казав, аж перед смертю признався...

Весною мав інженером залізничних мостів вийти із школи, — як десь узялися сухоти й за півроку з'їли Павла.

А може, треба було не так до тієї науки допускати? Може якби не так до неї припадав, то й не вчепились би сухоти?

І так недогода, і так невігода.

Хіба ж можна було спинити його, як він рвався все вперед? І літом не спочивав, учився сам, — все хотів якнайшвидше на свої ноги стати, щоб мати до діда не йшла кланятися.

Жалі розривають серце Мокрині. Чому не відчула вона хвилини, як підкрадалася біда? Жалі пізні, ніколи вже не завернути того, що сталось.

Його треба було забрати додому ще тоді, як він уже покахикував, ще на Різдво приїхав. Силою заставити! Коли ж і її манило так, що вже літом інженером додому приїде...

Що ж те допомгло, що привезла весною, кров'ю кашляв, не вставав? З лікарні забрала, сказали маслом заливати та медом. Що ж тоді?.. Він уже світився, лежав, думав. Її від себе не відпускав, все розказував, як жив, як бідував... Багато вони тоді переговори́ли, розум його, мудрість його жахала її. І як він знав те життя, такий молодий?.. Не буде жити її Павло!

А в останні дні все йому здавалося, що під стелею голуби літають.

— Дивіться, он вони! Літають, революцію вітають! Гряди, революціє... Мамо, а ви за тією дідовою землею не жалійте! Дідові скажіть, що скоро й так її відберуть усю...

Запам'ятала Мокрина ці слова. Чи маячіння, чи пророчтво? Вже не допоминалася в батька землі, а тільки в палких, негасимих суперечках докоряла йому, що через нього Павло згас.

Дід сердився, але й йому потрібні були ці суперечки. Він любив Мокрину саме за це, за гостру, щиру, опришкувату правдивість. Вицвікає, викаже, а все ж, не минало без неї жодної родинної учти. Непокірنا дочка.

— То ви думаете віками кадовби масла на ярмарок возити, копійку тиснути, для рябої гадюки, людей голодом морити? — пащекувала вона. — Заждіть, заждіть, Павло, як умирав, то казав, що в вас землю й так революція відбере, — погрожувала вона в неситимій злобі і старий її поблажливо прощав.

— Е, бабські твої теревені! Он уже була одна революція...

— Та чоґо ви завелися? В добрий час сказати, а в лихий помовчати, — розбороняла їх Христа.

Але як тільки відходила весела метушня, до якої силою приневолювала себе Мокрина, щоб забути своє горе, то починала отак беззвучно ридати. Сльози пливли з очей самі. Тужила її душа за найкращою частиною себе — сином-розумом...

VII.

Ой, п'яна я, п'яна,
На порозі впала,
Ой, відчини, мужу,
Бо йду п'яна дуже...

Десь на задньому возі знялася ця пісня, що співають її всі дрижипільські баби, як добре повпиваються. Вона напевно й не спливла б на думку нікому в цій, просвіченій місячним сяйвом, нічній зачарованій синій прозорості полів, заколисаної піснею, — якби її сьогодні не співав хор Демницького, якби вона не здалася оновленою й дивно терпко-запашною.

Чув не раз Тарасик цю пісню — співала тітка Горпина, а тато на сопілці пригравав. І піп Федір не раз чув її малим, як співали його тітки й бабусі. Меркурій ще колись малим грав її на сопілці, а Хрисанф Демницький ще тоді записав її від нього.

Милий відчиняє,
Ще й милу питає,
Де ти, мила, була,
Що за дім забула?

»О, вже бабу Лукію згадали! В кайданах, бідна, віка доживала, а весела, а весела була...« — якось наперекір собі подумала Мокрина.

І несподівано для самої себе повела далі разом з всіма:

Була я в шиночку,
Пи́ла горілочку,
З родом ізійшлася,
Меду напилася...

Мокрина вже трималася міцно-міцно, погляд її, веселий і впевнений, мов би казав: »Дурні ви, дурні всі!« Вона не любила показувати своїх жалоців назверх і так, як і брат Меркурій, легко переходила від таємного, неоскверненого чужим оком, мінору до відкритого, легкого мажору. Такі люди здаються легковажними й черствими, але як важко збагнути людське серце, — а ще й таке, як серце Сарголової породи! Вона перейняла в спадщину від бабів і прабабів ту гульливість і широту, яка вирувала на січі, яка породила колись гайдамаччину і яка мала б у її творі прийняти образ інженера залізничних мостів...

Вдармо об землю лихом-журбою,
Пиймо, поки ще нам п'ється,
Пиймо наливку, — мед-горілочку,
Хай наша доля сміється...

найголосніше за всіх витинала вона.

VIII.

Не співали ні Дарка, ні Меркурій. Вони посердилися.

Причиною сварки було те, що Дарка, ідучи, не так махала рукою, як би хотілося Меркурієві. Якось по-мужицькому! На концерті він усе старався ходити поперед неї,

щоб не знали знайомі пани й полупанки, що то — його жінка. А Дарка це помітила й образилася.

Вона як була вразлива, така й зосталася. Не було в ній тієї легкомінної настроєвості характеру, вона глибоко брала до серця все й гостро переживала. Запам'ятовувала на все життя.

Як Петрові вона все життя не забула одного, так Меркурові іншого. Даремно Меркурій казиться, — вона Петра ніколи не бачить і не побачить, краще вже буде зносити химерну, тяжку натуру »Сарголового дурила«. Та душею йому не коритись, бо вона з нього сміється.

Ніхто не помічав, який він смішний, а вона на кожному кроці. Не було до кого, то вона сама до себе всміхалася.

Вона »не так рукою махає«. А сам? Чи ж не пан? Бамбула, бамбулою, пхається в панство, а воно до нього й не прикисає! Тому вона його, такого грубого, і не впускає в своє духове, інтимне життя. Там, у своїх духових полях, вона тішиться вже так, як сама хоче.

Наприклад, чи є що смішнішого, як оце Меркурієве »купецтво«? Він тільки задається, що комерсант, а насправді з нього купець, як з собачого хвоста сито. Він краще посидить та коло книжечки поплаче.

Щоб йому була щоразу свіжа книжка, він оце недавно розв'язався з винами, а навіз книжок та паперів. Досі жодна жидівська голова в Дрижиполі не бралася за книгарні та паперовий крам, — видко, нема в тім зиску. Але заради своїх книжок Меркурій ладен стати й людським поспіховиськом.

Ще покищо, не розбагатів Меркурій, хоч і чваниться, що багач, ні на горілці, ні на винах. І досі щороку ходять по найманих хатах, а де яка копійка не вирветься, то на Оксанчину науку йде. А оце цього літа чоловічок її розігнався та купив хату, — за позичені гроші. Під старого Яриня заporуку.

Отакій купець! Тільки чваниться, що багач.

Найсмішніше ж те, що Меркурій завів у своїй книгарні окремих куток із ковбасою і голяндським сиром. Не може розлучитися із своїм шинком, хоч ти йому що! І ніхто в цьому смішного не бачить. Тільки раз якийсь дотепник, одної думки з нею, зайшов і запитав:

— Чи є ковбаса?

Вибрав саме день, як ковбаси якраз не було.

Та й здивувався:

— І як це так, щоб у книгарні та не було ковбаси?

То вже насміялася Дарка!

Та й лізе Меркурій у пани, коли бачить, що те панство до нього не тулиться!

Гей, наливайте повнії чари,

Щоб через вінця лилося,

Щоб наша доля нас не цуралась,

Щоб краще в світі жилося...

лине молочно-сріблястим степом пісня, а Дарка до своїх думок додає:

»Мужик-мужиком! Тільки й знають, що чарку випити та горлом дертиса...«

Вона не мала смаку до цих грубих Сарголівських розваг. В них не було тонкої краси, задуми й допитливости, що успадкувала вона від скромних і непоказних, знічених на людях, Осташенків. Завжди делікатні, й внутрішньо інтелігентні, вони зроблені з тоншого матеріялу. Остащенкоу породу вона вже впізнає в своїх дітях. Як учепиться часом Тарасик, то не можна одкараскатися.

— Мамо, з чого це ця миска?

— З глини.

— А з чого глина?

— З землі.

— А з чого земля?

— На знаю. Бог зробив...

— А який той Бог?

— Бачив у церкві? То такий.

— А де він живе?

— На небі.

— А з чого небо?

— З повітря.

— А з чого повітря?

— Одчепись! — надокучив їй, бо й сама вже не знає, що відповідати.

— А чого воно сине? — не одчплюється Тарасик.

— Не знаю.

— А де зірки беруться?

— Не знаю. Бог насипав.

— А нащо він там воза повісив?

— Щоб чумаки не заблудили вночі.

Тут уже справа ставала веселіша. Тарасик знав, що дід його чумакував, воза на небі йому вже хтось показував. Ще тільки не вияснив він, чи то тим Чумацьким шляхом їздять також чумаки й на небі, чи то шлях цей із землі перенісся на небо, бо й чумаків же тепер нема, перевелися.

— А чумацький шлях був колись на землі? — знову приступає він, з новими запитаннями.

— Ні, то вічне.

— А що це таке вічне?

Отак цілими годинами випитує він та ходить назирці за нею і вона впізнавала в ньому себе малу, коли так само чіплялася до всіх.

До всього додумуватися, бачити й відчувати те, чого інші не бачать, запаморочені метушнею буднів, — такі вони, Осташенки. Тим-то любила Дарка тишу їх самотного хутора, що там не було цієї щоденної, беззмістовної і непотрібної метушні. Не треба було брехати й жартувати, там близько до землі, до зілля, там вітер тебе обвіє запашний. Там нема оцієї галасливої веселости, заздрости, непоказаної нелюбови.

Правдивости, як того повітря степового, пахущого, бракувало їй, вона нею дихала, вона не вміла іншою бути.

І чого вона йшла заміж? Вона ж щасливіша була дівчиною, — зітхає Дарка. Е, якби то... Чогось та людина не має своєї волі. Вона підкорена тим звичаям, серед яких вродилася. Щось роблять інші, над чимось розбиваються, чогось досягають, — так і вона мусить.

А для чого то все воно?

Однаково, людина щасливішою не стає. Те, про що мріялося, однаково не прийшло.

Хібащо, для дітей... Може й добре зробив Меркурій, що Оксанку вчить, може легше їй, вченій, буде в житті, ніж Дарці? Їй би хлопцем уродитися, така в неї розмашна вдача Сарголівська. Тарасикові ж навпаки, слід було б дівчинкою вродитися, такий він тихий та задумливий, — все про щось допитується, за книжками світу не бачить, не грається, як інші діти... Чудна дитина!

Он Галя, та з п'ятох років все в люстерко видивляється, любить чепуритися. Дивиться раз Меркурій на її дрібну, тонку голівку й каже:

— Наша Галя до мужиків не тулиться, треба її між пани пхати...

Федьком ще, покищо, тішилися, малий він ще дуже.

— Маленький Федючок по припічку скоки-скок!

Він, так само, як Тарасик колись, за кожним словом додає: »Та й о!«

ІХ.

Так сердиться Дарка на Меркурія. І він також мав на неї досаду неабияку.

Мужик мужиком! Вже, здається, й обертається которий рік серед хазяїв та панів, — а нема в ни того шляхтянського вигляду, що в чужих жінок. Невторопна, та й годі!

І що воно таке? І сама гарна, і коси має такі, як ні в кого, і вбирає він її по-шляхтянському — а не вмє якось до лица собі все зробити. Ще й рукою махає якось по-мужицькому!

Меркурій порівнював свою жінку з іншими. Є жінки якісь відзігорні, допитацькі, доскоцькі, а ця така, — ні в тин, ні в ворота. Пошлеш її куди, то як почне розпитувати: »А як, а куди, а де?«

— На кінці язика! — сердиться Меркурій.

Хутірська простота й повільність у думанні були йому нелюбі й немилі. Тут часом треба швидко поворушити мізками, часом влучно й хитро сказати, закрутити сліди сміхом, — вона цього не вмє. Але нічого не вдієш, як жінка не вмє розписатися, то треба хоч дітей вчити, щоб були якісь розторопніші...

Меркурій був тепер у зеніті здійснення своїх мрій. Гай-гай, минулися ті часи, коли він боявся, щоб батько не заглядів у його криївках якої книжки! Тепер відкрито, на всю Дрижипільщину, має скільки хоче книжок. Книжки були переважно українські, себто, всі ті книжки, які друкувалися українською мовою, були і в нього. Він їх читав перше сам, а тоді вже можна було й продавати.

От це вже лахва тепер Тарасикові! Читає день і ніч. Він думає, що батько не бачить, як він нерозрізані ще книжки читає, — заглядає в них, як журавель у дзбан...

Меркурій із гордістю про це думає, хоч для вигляду він завжди гарикає на сина за це читання.

За це Тарасик, — такий самий вразливий, як і Дарка, — на нього жалі має, але що воно бачило? Хіба воно знає, як то бути малим сиротою? Отаким дитинчам нещасним, —

як що треба було з'їсти, то нишком, щоб мачуха не бачила, бо то вижене з дому. Там десь у куточку дадуть йому баба Хотина: »На, з'їж, та щоб мама не бачила...« Треба було вкратися, а чи гадав він тоді, що от матиме свою власну книгарню?

Завжди зринають у Меркурія жалі до мачухи, завжди, як згадає своє голодне дитинство! Чи ж нарікати йому тепер, гнівити свою долю?

А от все йому чогось мало, чогось рветься він до іншого, кращого... Усе життя.

Меркурій належав до тих натур, що у найневигіднішому шукали щось гарне й тим жили. З того, що йому життя принесло, він найкращим уважав книжки, бо вони відносили його від одноманітності й буденності дрижипільського побуту й розширювали рамки світу.

Книги й «оказії» були тим отвором, куди він випускав своє невдоволення життям, а воно йшло за ним, з малих літ починаючи.

В таку ніч, із такою піснею на устах, виразно чується у всьому, що є в світі краще, досконаліше життя, ніж їхнє. А як нема, то мусить бути. Туга за ним розливається в цім молочнім сьйві.

Але вони його не бачили, не знають, яке воно могло б бути, а тимчасом, вже й вік їх минається. І може, як вони його вже не побачать, то хоч діти вийдуть на широкі шляхи справжнього життя? Нам, старим, уже з ермарку, а їм ще тільки на ермарок!

Меркурій уже давно пересердився в душі на Дарку, він не вмів бути довго сердитим. Еге-ге, якби то усе так до серця приймати, то вже давно не треба було б жити, гігнути ще змалечку!

Х.

У мовчазних полях, налитих місячним сьйвом, кожне з них думало свої думи й просило-заклинали до місяця. А все те зливалось в однаково значущі для всіх них слова пісні:

Щоб наша доля нас не цуралась,
Щоб краще в світі жилося...

Кінець першого тому

З М І С Т

	стор.
1. Черевик	5
2. На весіллі в Олевських	20
3. Трояни	34
4. Сонцепоклонниця	44
5. Четвер	62
6. Шинкарка	73
7. Різдво на хуторі	90
8. Колодка	104
9. Щоб наша доля нас не цуралась	126

ЦІНА 7.— НМ.

